

חוקה שלא כתובה בתורה

שוקי פרידמן ועמיחי רדזינר
בהנחיית ידידיה צ' שטרן

מחקר מדיניות 69

ירושלים, טבת תשס"ז, דצמבר 2006

המכון הישראלי לדמוקרטיה

עריכת לשון: נועם לסטר, ענת ברנשטיין

עיצוב הסדרה והעטיפה: רון הרן

סדר: נדב שטכמן

הדפסה: ארט פלוס, ירושלים

מסת"ב 965-519-029-3 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

להזמנת ספרים:

המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4482, ירושלים 91044

טלפון: 02-5392888, 1-800-20-2222; פקס: 03-5488640

דוא"ל: orders@idi.org.il

אתר האינטרנט: www.idi.org.il

כל מחקרי המדיניות ופרק נבחר מכל ספר נמצאים באתר האינטרנט וניתנים להורדה.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ז

Copyright by The Israel Democracy Institute

Printed in Israel 2006

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא גוף עצמאי, המסייע לכנסת ולוועדותיה, למשרדים ולמוסדות ממשלתיים, לגופי השלטון המקומי ולמפלגות באמצעות הגשת מחקרים והצעות לביצוע שינויים ורפורמות בדפוסי פעילותם.

המכון הישראלי לדמוקרטיה מממש את שליחותו על ידי הצגת מידע משווה בנושאי החקיקה ובדרכי התפקוד של משטרים דמוקרטיים. הוא שואף להעשיר את השיח הציבורי ולעודד דרכי חשיבה חדשות על ידי ייזום דיונים בנושאים שעל סדר היום הפוליטי, החברתי והכלכלי, בהשתתפות מחוקקים, בעלי תפקידי ביצוע ואנשי אקדמיה, ובאמצעות פרסום מחקריו.

ידידה צ' שטרן הוא עמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה ופרופסור בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר אילן.

שוקי פרידמן הוא עמית מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה, דוקטורנט למשפטים ומרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר אילן.

עמיחי רדזינר הוא עמית מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה, דוקטור ומרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת בר אילן.

הדברים המתפרסמים במחקרי המדיניות אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

7	תקציר
13	מבוא
17	פרק ראשון עלייתה ונפילתה של החוקה: מפת דרכים היסטורית
27	פרק שני שנות השלושים: חוקה מתגוננת לעומת חוקה מעצבת
37	פרק שלישי עלייתו ונפילתו של רעיון החוקה
61	פרק רביעי הרבנים והחוקה
85	פרק חמישי ביקורות על ההתנגדות לחוקה
91	פרק שישי סיכום
95	אישים מרכזיים הנזכרים במחקר
99	פרסומי המכון הישראלי לדמוקרטיה בנושא חקיקה ודת
101	مختصر
iii	Summary

תקציר

שוקי פרידמן ועמיחי רדזינר

מאז קמה מדינת ישראל חוזרת ונשנית הקריאה להתקין חוקה למדינה שתסדיר את פעולת המנגנונים השלטוניים ותקבע את אופייה של המדינה. תחושתם של התומכים בחוקה במהלך השנים היא שמכשול מרכזי בדרך לחיקוק חוקה הוא התנגדות הציבור הדתי, הרבנים והפוליטיקאים הדתיים. גם בציבור הדתי רווחת התפיסה שההתנגדות לחוקה היא העמדה המסורתית והראויה אשר גובשה על ידי המנהיגות הדתית בראשית ימי המדינה. מקובל לחשוב כי ההתנגדות לחוקה אינה קשורה רק לתוכנה של החוקה או לאופייה, אלא לרעיון העקרוני של כינון חוקה באשר היא.

בניגוד להנחה רווחת זו טענתנו היסודית במאמר זה היא שרוב רובם של הפוליטיקאים הדתיים וכן רבנים רבים, רובם ציונים דתיים, אך גם חרדים, לא התנגדו לעיקרון של חיקוק חוקה, ואף הסכימו לו בשלבים שונים. יתרה מזו, הראשונים שהפנימו את המצב שיווצר לאחר קום המדינה היהודית וניסו להתמודד עם תפיסותיה החוקתיות העתידיות, כבר בשנות השלושים, היו פוליטיקאים ורבנים דתיים. את המאמץ הגדול שנעשה טרם קום המדינה ובשנה הראשונה לקיומה לחוקק חוקה הנהיג משפטן ופוליטיקאי דתי, איש הפועל המזרחי, זרח ורהפטיג. הוא נתמך על ידי כמה רבנים, החשוב שבהם הראשון לציון הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, הרב הראשי הספרדי לארץ ישראל.

טענתנו השנייה, המחזקת את הראשונה ומוסיפה עליה נדבך חשוב, עוסקת בסיבות שבעטיין התנגדו בסופו של דבר רבנים ופוליטיקאים ציונים-דתיים לחיקוק חוקה. מניתוח המסמכים שלפנינו עולה כי ההתנגדות לא קמה בשל שלילת רעיון החוקה כשלעצמו. יתרה מזו, אנו מראים כי התנגדותם של פוליטיקאים אלה לחוקה נבעה בין היתר משיקולים פוליטיים, שהולבשו מאוחר יותר בלבוש אידאולוגי.

כידוע נכשל בסופו של דבר הניסיון לחוקק חוקה למדינת ישראל הצעירה. הפשרה שהוסכם עליה הייתה זו שהציע חבר הכנסת יזהר הררי, הידועה בכינויה 'החלטת הררי'. לפי החלטה זו חוקת מדינת ישראל תחוקק פרקים פרקים, באמצעות חוקי יסוד אשר יתגבשו בסופו של דבר לחוקה שלמה. רבות נכתב על אשמתם של הנציגים הדתיים בכנסת

בהכשלת פרויקט החוקה, ואין ספק כי הייתה להם יד בעניין. עם זאת מוסכם על רוב העוסקים בסוגיה כי חלקם של הנציגים הדתיים בכך לא היה מרכזי, והגורם המשמעותי יותר בהכשלת חיקוק החוקה היה דוד בן-גוריון ורוב חברי מפלגתו שהתנגדו בחריפות לחיקוק חוקה שלמה לאלתר. נחזור מעט אחורה בזמן. ב־1936 החלה את פעולתה ועדת החקירה המלכותית מטעם הממשלה הבריטית, בראשות ויליאם רוברט פיל, הידועה בשמה 'ועדת פיל'. בדוח שהגישה הוועדה לממשלה הבריטית ביוני 1937 היא המליצה על חלוקת הארץ למדינה יהודית ולמדינה ערבית. בעקבות זאת מינתה ממשלת המנדט במרס 1938 ועדה בראשות סר ג'ון וודהד שתפקידה היה לעסוק בהיבטים הרבים של ביצוע המלצות ועדת פיל, ובהם המשטר והמשפט במדינה היהודית.

מי שהטרידו את עצמם בעניין משטרה של המדינה היהודית כבר אז היו המפלגות הדתיות, אנשי אגודת ישראל, שצפו כי במדינה העתידית תכונן חוקה. אמנם בהודעת הסיכום של הכינוס העולמי השלישי של אגודת ישראל שנערך במרינבד שבצ'כוסלובקיה בסוף שנת תרצ"ז (1937), נקבע כי 'קיומה של מדינה יהודית אפשרי רק אם המדינה מכירה בחוקי התורה בתור החוקה היסודית שלה', אולם בחינת מהלכיה של אגודת ישראל מראה כי זו הייתה הצהרה עקרונית בלבד, ואילו בפועל הבינו ראשי המפלגה כי למדינת היהודים תיווצר חוקה בידי אדם. בינואר 1938 התכנס הוועד הפועל של אגודת ישראל לדיון בחוקה של המדינה העתידה לקום. וכך, במפלגה שהתנגדה יותר מכול למפעל הציוני התקיים הדיון הראשון בשאלת חוקתה של המדינה היהודית. בשלב זה לא השמיעו החרדים התנגדות עקרונית לרעיון כינונה של חוקה. ברור שכוונתם, כפי שהיא גם עולה מנוסחי החוקה שהציעו, הייתה להתגונן מפני פגיעה בחייהם הקהילתיים-דתיים במדינה העתידה ולהבטיח את זכויותיהם. אולם דבר זה מלמד על רצונם להשתתף בעיצובה של החוקה בהבינם שהיא גורם חשוב בהבטחת זכויותיהם.

הפרק הבא בתולדות הניסיון לחוקק חוקה 'שייד' לזרח ורהפטיג, איש הפועל המזרחי, שהיה אביו מולידו של המאמץ החוקתי אבל גם אחד ה'קברנים' הראשיים שלו. במהלך שנת 1947 קיבל עליו ורהפטיג את המשימה של הכנת חוקה למדינה העתידה לקום. הוא סבר כי לא תיתכן הקמת מדינה בלא חוקה ופעל ככל יכולתו כדי לקדם את המיזם החוקתי שהוא היה אחראי לו. את החוקה ראה כמסגרת שלטונית, שתעסוק בעיקרו של דבר בחלוקת סמכויות השלטון ובמבנהו ופחות בשאלות של

זהות ומשמעות. במסגרת תפקידו זה הוא הספיק להוציא שני תזכירים העוסקים בבעיות חוקתיות. כבר בשלבים המוקדמים ביותר של פעולתו בנושא החוקה הוא היה ער לצורך לקבל לגיטימציה למהלך החוקתי מצד הרבנים. הראשון שהוא פנה אליו היה הרב הראשי הספרדי הרב עוזיאל, אשר אליו הוא שלח את תזכיריו החוקתיים. הרב עוזיאל התייחס במפורט לתוכן תזכירו של ורהפטיג ואף הציע 'הצעות לחוקה למדינת ישראל'. במכתב נוסף, וכפי שעולה מההערות ששלח לוורהפטיג, הוא לא הסתייג מרעיון החוקה כלל וכלל. להפך: בהערותיו יש ללמד כי הוא ראה את מפעלו של ורהפטיג קורם עור וגידים ומתווה את יסודותיה של חוקת מדינת ישראל. אולם בשלב מסוים הועבר הטיפול בניסוח החוקה מידיו של ורהפטיג לידיו של ליאו כהן, והוא שכתב את הצעת החוקה המרכזית שנדונה במוסדות המדינה החדשה. בד בבד עם פעולתו של כהן המשיך ורהפטיג לעסוק בנושא, לא תמיד במסגרת פורמלית, וחיבר עוד שני תזכירים חוקתיים. בפברואר 1948 הוא הפיץ את התזכיר הרביעי, שכלל מעין חוקה זמנית, והיה כנראה המצע היסודי לרעיון של חיקוק פקודת סדרי השלטון והמשפט. באותה עת פעלו משפטנים יהודים בארץ ישראל ומחוצה לה לכתיבת חוקה למדינה היהודית העתידה לקום.

פרק זה בפועלו של ורהפטיג למען החוקה אינו משאיר ספק באשר לכוונותיו. כמי שעסק בסוגיית החוקה במשך חודשים לא היה בלבו, כך נראה, צלו של ספק באשר לנחיצותה של החוקה. יתר על כן, כל שעניין אותו בקבלו עליו את הובלת הפרויקט היה כינון חוקה ראויה למדינת ישראל. ענייני דת ומדינה, אף שכבר אז היו סוגיות ציבוריות כבדות ונושאים למאבקים פוליטיים, תפסו מקום קטן יחסית בסדר יומו החוקתי, וכך גם הניסיון לקבוע מסמרות אידאולוגיים באשר לאופייה של המדינה היהודית. ולא זו אף זו: אין ספק שהרב עוזיאל, כמו רבנים אחרים, לא התנגד התנגדות מהותית לכינון חוקה כפי שראה אותה ורהפטיג. אנשי הציונות הדתית תמכו באותה עת תמיכה של ממש ברעיון חיקוק החוקה.

עם הקמת מדינת ישראל נקבע בבירור בהכרזת העצמאות כי בתוך מספר חודשים תחוקק האספה המכוננת חוקה. ראוי לציין כי בדיונים על נוסח הכרזת העצמאות חיקוק החוקה לא היה סלע מחלוקת, וככל הידוע שום גורם דתי לא הביע התנגדות לנוסח זה של הכרזת העצמאות. בישיבה התשיעית של מועצת המדינה הזמנית (8 ביולי 1948) נבחרה ועדת חוקה שתפקידה היה לגבש הצעה לחוקה להצבעה של מועצת

המדינה הזמנית או האספה המכוננת. לוועדה נבחרו שמונה חברים, ובישיבתה הראשונה נבחר ורהפטיג לעמוד בראשה. בעבודתו בוועדה המשיך ורהפטיג בקו הפרגמטי של עיצוב חוקה. בשלב הראשון של עבודתה גיבשה הוועדה סדרי דיון ואיסוף החומרים שיסייעו לה בעבודתה. הונחו לפנייה כמה הצעות לחוקה, וורהפטיג אף הניח לפנייה את תזכירי החוקתיים, שנכתבו טרם קום המדינה.

ועדת החוקה קיימה עשרים ישיבות עד לפירוקה, עם פיזור מועצת המדינה הזמנית. בהמלצתו של ורהפטיג נקבע כי סדר הדיון יהיה על בסיס סדר העניינים בהצעתו של ליאו כהן. בפועל עסקה הוועדה בעיקר במבנה השלטון, במערכת המשפט, בשיטת הבחירות, בנשיא המדינה ובמשלה. היא נמנעה במכוון מלהתמודד עם שאלות של דת ומדינה ואופייה של המדינה.

בראשית ימי פעולתה של הוועדה עדיין שררה אחדות דעים בקרב חבריה שסברו שכינון חוקה בעת ההיא הוא הדבר הנכון לעשותו, אך בחלוף הזמן הלכה אמונה זו ונסדקה. כאשר מחוץ לוועדה החלו להישמע קולות של התנגדות לחוקה, הם הדהדו גם בתוכה. ובכל זאת המשיכה הוועדה בעבודתה עד לפירוקה על סמך המנדט שניתן לה לעצב הצעת חוקה.

גם בשלב זה פעל ורהפטיג ככל יכולתו כדי לקבל את הסכמת הרבנים להליך החוקתי. לאחר שהצעתו של כהן הונחה על שולחן הוועדה, ולאחר שנקבע שהיא תהיה הבסיס לדיוני ועדת החוקה, שלח אותה ורהפטיג למספר גדול של רבנים ואנשי המזרחי כדי לקבל את חוות דעתם, וממילא לשתף אותם בהליך החוקתי. תגובות הרבנים היו ברובן ענייניות והתייחסו לסעיפי ההצעה. עיסוק עקיף שלהם בחוקה ובשאלות העולות מכינונה בא לידי ביטוי גם בקבצים תורניים שיוחדו לנושאים אלו, ואלה שימשו בימה לדיון הציבורי הפנימי שהתנהל בציבורי הציוני־דתי ובקרב רבניו. בד בבד נמשך הדיון הציבורי בשאלת החוקה וחשיבותה מעל דפי העיתונות היומית. בתקופה זו סבר הציבור בכללו כי כינונה של חוקה הוא רק עניין של זמן וכי תהליך יצירתה הולך ומתקדם.

בסיכומו של דבר החלו להיווצר בקיעים בתמיכה בכינון חוקה, ואפילו ורהפטיג, שנדקה, הבין כי החוקה הרזה, שאותה ראה בעיני רוחו ואליה חתר, לא תחוקק, ובמקומה עלולה לבוא חוקה בעלת תכנים אידאולוגיים, שוודאי לא יהיו לרוחו ולא יתאימו להשקפותיו.

'קבורתו' של המאמץ לחיקוק חוקה הייתה תהליך ממושך לא פחות מניסיון לידתו. גם בתהליך זה ורהפטיג היה פעיל מרכזי, אם כי הכוח המניע לסיכולה של החוקה היה בן-גוריון, שמצא לו בשותפיו הדתיים לקואליציה בני ברית לעניין זה, ולעתים אף השתמש בהם כשעירים לעזאזל להאשימם בכישלונו של התהליך. כבר בסוף 1948 נבעו בקיעים ראשוניים בחומת הניסיון ליצור חוקה, כאשר בן-גוריון החל להשמיע בקול את הרהוריו באשר לנחיצותה. עם זאת ועדת החוקה פעלה למען החוקה עד לפירוקה. במסיבת עיתונאים שכינסה הוועדה עם סיום עבודתה הודיע ורהפטיג כי 'במשך 25 ישיבות שהתקיימו של ועדת חוקה סכמנו כ-60% של הצעת החוקה'.

בערך באותם ימים (כך לפי עדותו) כתב ורהפטיג מאמר המפקפק בצורך בחוקה כתובה. במאמר זה הוא טרם הביע במפורש את עמדתו המאוחרת יותר, ששללה חיקוק חוקה כתובה אחת, אלא הסתפק בהעלאת השאלה בדבר נחיצותה. שאלה זו שבאה מפיו היה בה כדי לערער את הוודאות היחסית שאפיינה עד אז את הדיונים על הצורך בחוקה.

בינואר 1949 התפזרה מועצת המדינה הזמנית, ונערכו בחירות לאספה המכוננת. עיון במצעי המפלגות לקראת הבחירות מעלה כי גם אז כינונה של חוקה היה דבר מובן מאליו. מצעי המפלגות עסקו בסוגיית החוקה ופירטו את גישתן בסוגיית חוקתיות.

מיד לאחר הבחירות הפכה עצמה האספה המכוננת לכנסת, ובכך שמרה בידיה את הסמכות להתקין חוקה, אך גם סללה את הדרך לעיצוב משפט המדינה בלא חוקת יסוד. ועדת החוקה שהקימה הכנסת הראשונה הייתה לוועדת חוקה חוק ומשפט, וסמכויותיה חרגו אף אל מעבר להכנת מצע לחוקה.

מאותו שלב עמדה לפני הכנסת ולפני ועדת חוקה חוק ומשפט השאלה אם ראוי בכלל לחוקק חוקה כתובה שתקבל כיחידה אחת על ידי הכנסת הראשונה, או אם עדיף שקבלת החוקה תידחה בשנים אחדות, ובינתיים יחוקקו חוקים שיסדירו את פעולת מוסדות השלטון. נציגי הציונות הדתית הפכו את עורם ונעשו – לצד חבריהם החרדים לסיעה – למובילי המאבק נגד החוקה. שיקוליהם היו בחלקם לא ענייניים ונעו בין כניעה לחברים החרדים בחזית הדתית ובין שיקולים קואליציוניים אחרים. גם ורהפטיג גילה בתקופה ההיא התנגדות לחוקה, בעיקר משום שהבין כי החוקה תהיה (גם) מעין מסמך הצהרתי, או מה שהוא כינה 'חוקה מחנכת'.

הסוגיה נדונה בשנת 1949 בישיבותיה של ועדת חוקה חוק ומשפט ומעל דפי העיתונות. נקודת המפנה בדיון הייתה בקיץ 1949. בתקופה זו התבטא בן-גוריון כמה פעמים בעניין החוקה והביע התנגדות נחרצת ומנומקת לקבלת חוקה שיש לה עליונות נורמטיבית. בדיון בוועדה הוא נשא נאום ארוך בדבר התנגדותו לחוקה ופרש את טעמיו לפני מאזיניו. מאותו רגע ואילך הוא שהוביל את ההתנגדות במפלגתו, בממשלה ולאחר מכן בדיונים בכנסת לחיקוק חוקה. כאמור, להתנגדותו היו שותפים חברי כנסת דתיים שהרבו לעשות שימוש בטיעונים אידאולוגיים דתיים. הדיונים נמשכו באופן אינטנסיבי יחסית, עד שב־13 ביוני 1950 התקבלה הצעתו של חבר הכנסת יזהר הררי שהחוקה תוכן פרקים פרקים שיתקבלו על ידי הכנסת כחוקי יסוד. החלטה זו לא הייתה ברורה כל עיקר. היא לא פירטה מהו חוק יסוד ובאיזה אופן יתקבל; היא לא קבעה לוח זמנים לקבלת חוקי היסוד; היא לא עסקה בנושאים הראויים להיכלל בחוקי היסוד. עם זאת ברור היה כי היא חתמה את האפשרות לכונן חוקה בטווח הזמן הנראה לעין.

לאחר מעשה, ומנקודת מבט של חמישה עשורים – ואף של פחות מכך, כפי שמראה חלקו האחרון של מחקר המדיניות העוסק בביקורות שהשמיעו הוגים על התנהלותה של הפוליטיקה הדתית בסוגיה זו – אפשר לקבוע כי לפחות במבחן התועלת לצביונה היהודי של המדינה, אי־חיקוקה של חוקה בראשית ימי המדינה הוא החמצה. גם פשרה באשר לתכניה היהודיים של החוקה, שאפשר להעריך שהייתה יכולה להיות מושגת באותם ימי בראשית, הייתה מיטיבה להגן על ערכי היסוד היהודיים שקשורים לצביונה של המדינה ולפרהסיה שלה. את כל זה אפשר היה להשיג אז, שכן חלק לא מבוטל מחברי הכנסת החילונים היו נכונים לכלול אותם, באופן מסוים, בחוקה. יתרה מזו, אפילו הייתה מתקבלת הצעתו של ליאו כהן, גם אז היה זה הישג משמעותי ואפקטיבי יותר לשמירה על יהדותה של המדינה מההסדר הנוכחי המתבסס על סטטוס קוו קלוש, חסר תוכן וריק ממנגנוני הגנה חוקיים וחוקתיים. איננו יכולים להרשות לעצמנו להשתעשע ב'מה היה קורה אילו', ולמרות זאת בסוגיית החוקה התשובה נראית פשוטה יחסית: הגנה חוקתית על ערכים יהודיים הייתה מעגנת אותם כערכים עליונים באופן שלא היו נעשים, כפי שנדמה היום לרבים, לאסקופה הנדרסת.

מבוא

מאז קום המדינה חוזרת ונשנית הקריאה להתקין לה חוקה שתסדיר את פעולת המנגנונים השלטוניים ותקבע את אופייה של מדינת ישראל. תחושתם של התומכים בחוקה היא שהתנגדותו של הציבור הדתי והתנגדותם של הרבנים והפוליטיקאים הדתיים הן מכשול מרכזי בדרך לחוקה. ואכן בציבור הדתי רווחת התפיסה שההתנגדות לחוקה, אשר גובשה על ידי המנהיגות הדתית בראשית ימי המדינה, היא העמדה המסורתית הראויה. מקובל גם לחשוב כי ההתנגדות לחוקה אינה קשורה לתוכנה או לאופייה אלא לרעיון העקרוני, לעצם כינונה של חוקה. כך למשל, בגיליון כתב העת התורני 'צהר' שהתפרסם לאחרונה ועסק בשאלת החוקה נטען כי 'היסטורית התנגד הציבור הדתי לכינונה של חוקה, אם בשל ההכרה "חוקתה" של האומה הישראלית היא התורה, ואם בשל החשש שעקרונות שיעוגנו בחוקה יסתרו חוקים המגינים על זכויות האדם שומר המצוות בארץ והמעצבים את זהותה היהודית של הפרהסיה בה!¹ במאמר זה ברצוננו לבחון את תקפותן של ההנחות הרווחות האלה בנוגע לעמדותיהם של רבנים ופוליטיקאים דתיים מהזרם החרדי ומהציונות הדתית, לפני קום המדינה ובימיה הראשונים. בחינה מעמיקה של מאמרים, מסמכים ארכיוניים ומקורות נוספים מגלה תמונה שונה מזו שהתקבלה בתודעה הציבורית.

טענת היסוד שלנו במאמר זה היא שרוב הפוליטיקאים הדתיים וכן רבנים רבים (בעיקר ציונים, אך גם חרדים) לא התנגדו עקרונית לחיקוק חוקה, ואף הסכימו למהלך כזה בשלבים שונים. יתרה מזו, הראשונים

* מחקר מדיניות זה הוא חלק ממחקר רחב ומפורט יותר, העוסק בהתייחסויות של גופים פוליטיים דתיים ושל רבנים לרעיון החוקה מסוף שנות השלושים ועד לתחילת שנות החמישים של המאה העשרים.

המחברים מודים לארכיונים האלה ולעובדיהם: **ארכיון המדינה** (שבו נמצא ארכיונו האישי של ליאו [יהודה פנחס] כהן), **ארכיון הכנסת**, **ארכיון הציונות הדתית** שבאוניברסיטת בר־אילן (שבו נמצא ארכיונו האישי של זרח ורהפטיג), **הארכיון הציוני המרכזי וגנזך הציונות הדתית** שבמוסד הרב קוק.

1 א"י שריר, 'פשרה או כניעה', **צהר** כה (תשס"ו), עמ' 69. בגיליון זה נדפסו כמה מאמרים העוסקים בחוקה, ורובם מביעים עמדה שלילית כלפי חקיקת חוקה (**שם**), עמ' 45-78.

שהפנימו את המצב שייווצר לאחר קום המדינה וניסו – כבר בשנת 1938 – להתמודד עם תפיסותיה החוקתיות העתידיות של המדינה היהודית, היו פוליטיקאים דתיים ורבנים. המאמץ הגדול שנעשה טרם קום המדינה ובשנה הראשונה לקיומה לחוקק חוקה הונהג אף הוא בידי משפטן ופוליטיקאי דתי, איש הפועל המזרחי, זרח ורהפטיג. במאמץ זה תמכו כמה רבנים, שהחשוב בהם היה הראשון לציון, הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל, הרב הראשי הספרדי לארץ ישראל.

טענתנו השנייה, המחזקת את הראשונה ומוסיפה עליה, קשורה לסיבות שבעטיין התנגדו בסופו של דבר רבנים ופוליטיקאים ציוניים-דתיים לחיקוק חוקה. מניתוח המסמכים שלפנינו עולה כי התנגדותם לא הייתה מתוך שלילת רעיון החוקה כשלעצמו, אלא נבעה משיקולים אופורטוניסטיים ופוליטיים, שהולבשו מאוחר יותר בלבוש אידאולוגי. ניתוח טיעוניהם של נציגי הציונות הדתית (המזרחי והפועל המזרחי), בנאומים מעל בימת הכנסת ומעל בימות אחרות, מראה כי התנגדותם לחוקה הייתה רפה, והחוקה לא הייתה עבורם בשום אופן בגדר 'ייהרג ובל יעבור'. היבט נוסף של התנגדותם לחוקה, לפחות של חלקם, הוא גישתם המקסימליסטית – המאפיינת את הפוליטיקה הדתית בכלל – ולפיה צפויה בעתיד התחזקות של המפלגות הדתיות והתעצמות השפעתן האידאולוגית, ולכן ההתפשרות בהווה על אידאלים דתיים, לטובת הסכמה על עקרונות חוקתיים, תהיה ויתור מראש שאין לו הצדקה. לזה נוספה גם הכניעה לעמדות רבניות קיצוניות, שאותן הביעו חלק מחברי הכנסת החרדים, אשר גרסו כי כל פשרה פוליטית בנוגע לחקיקה (ובוודאי שבנוגע לחוקה) כמוה כויתור על עיקרי הדת – דבר שאין לקבלו.

כידוע, נכשל בסופו של דבר הניסיון לחוקק חוקה למדינת ישראל הצעירה. הפשרה שהוסכם עליה הייתה זו שהציע חבר הכנסת יזהר הררי, הידועה כהחלטת הררי, ולפיה חוקת מדינת ישראל תחוקק פרקים פרקים, באמצעות חוקי יסוד אשר יתגבשו בסופו של דבר לכדי חוקה שלמה. רבות נכתב על אשמתם של הנציגים הדתיים בכנסת בהכשלת חקיקת החוקה, ואין ספק כי הייתה להם יד בדבר. עם זאת מוסכם על רוב העוסקים בסוגיה שחלקם של הנציגים הדתיים לא היה מרכזי, והגורם העיקרי בהכשלת החוקה היה לא אחר מדוד בן-גוריון עצמו, ואתו רוב חברי מפלגתו שהתנגדו בחריפות לחיקוק חוקה שלמה לאלתר.

אנו מקווים כי מחקר זה, השופך אור על עמדותיהם של רבנים ופוליטיקאים דתיים בסוגיית חיקוק החוקה בימיה הראשונים של

המדינה, יסייע לעקור תפיסות מוטעות בעניין זה ויעזור בניסוח עמדה דתית עכשווית מפוכחת בשאלת החוקה.

פרקי המחקר

ייתכן שחלק מהקוראים יופתעו לגלות שהניסיון לחוקק חוקה – עוד קודם להקמת המדינה וגם בראשית ימיה – הובל על ידי גורמים דתיים דווקא. **הפרק הראשון** של מחקר זה הוא מעין מפת דרכים היסטורית לתולדותיו של הניסיון לחיקוק חוקה בישראל ופורש את גלגוליה של החוקה שלא חוקקה תוך הדגשת תפקידם המרכזי של מנהיגים ופוליטיקאים דתיים בהקשר זה. **בפרק השני** ייבחן הדיון החשוב הראשון בשאלת החוקה – לקראת הקמתה של המדינה העברית – שהתקיים דווקא במוסדות התנועה החרדית אגודת ישראל ובתנועת המזרחי כבר בשנות השלושים של המאה הקודמת. **הפרק השלישי** יתאר את מאמציהם של גורמים מרכזיים בתנועת המזרחי – לקראת קום המדינה וגם לאחר מכן – לחוקק חוקה, תוך נכונות לקבל גם חוקה שאינה דתית באופייה. נבחן גם את הגורמים שהביאו לנסיגה מעמדה זו עד כדי התנגדות מוחלטת לחוקה בסופו של דבר, שהייתה בין הגורמים להכשלת רעיון החוקה. **שני הפרקים האחרונים** עוסקים בתגובותיהם של רבנים ומנהיגים דתיים לרעיון החוקה – לפני קום המדינה ובשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. שוב נראה שבניגוד למה שמקובל לחשוב, רבנים ואישי ציבור מרכזיים תמכו ברעיון החוקה, ואחרים מתוכם, גם אם לא תמכו בהצעות החוקה שהונחו לפניהם, לא הביעו התנגדות עקרונית לחיקוקה של חוקה.

1 עלייתה ונפילתה של החוקה

מפת דרכים היסטורית

בשנת 1936² החלה את פעולתה ועדת החקירה המלכותית מטעם הממשלה הבריטית, בראשות ויליאם רוברט פיל, הידועה בשם 'ועדת פיל'. בדוח שהגישה הוועדה לממשלה הבריטית, ביוני 1937, היא המליצה על חלוקת הארץ למדינה יהודית ולמדינה ערבית. בעקבות כך מינתה ממשלת המנדט, במרס 1938, ועדה בראשות סר ג'ון וודהד שתפקידה היה לעסוק בהיבטים שונים של ביצוע המלצות ועדת פיל, ובהן המשטר והמשפט במדינה היהודית.³

דווקא אנשי אגודת ישראל הם שנדרשו, כבר אז, לעניין המשטר שיקום במדינה היהודית,⁴ וגם צפו כי במדינה העתידית תכונן חוקה. בהודעת הסיכום של הכינוס העולמי השלישי של אגודת ישראל, שנערך במרינבד בסוף שנת תרצ"ז (1937), נקבע כי 'קיומה של מדינה יהודית אפשרי רק אם המדינה מכירה את חוקי התורה בתור החוקה היסודית

2 הפעולה הראשונה הידועה לנו שנעשתה לקראת כינונה של חוקה למדינה שתקום בשטחי פלשתינה, הייתה הצעתה של ועדת היישוב, שבה היו חברים בין השאר זאב ז'בוטינסקי, יעקב טהון, וילנסקי וברלין. הצעה זו הוכנה לקראת ועידת השלום שהתכנסה בוורסאי בתום מלחמת העולם הראשונה והוגשה מטעם היישוב היהודי בארץ ישראל. הצעה נוספת נכתבה באותו זמן בערך בידי יעקב אטינגר. שתי ההצעות מדברות על מצב שבו היהודים הם מיעוט בפלשתינה ופועלים תחת ממשלת המנדט. ההצעה הראשונה הייתה רשמית יותר, שכן עמדו מאחוריה כמה מראשי היישוב. היא התפרסמה בכותרת 'ראשי פרקים לתכנית שלטון זמני בארץ ישראל' (לונדון, תר"פ). השנייה, הצעתו של יעקב אטינגר, נראית כהצעה פרטית (J. Ettinger, *Palestine After the War: Proposal for Administration and Development*, London, 1918).

3 להרחבה על פעילות שתי הוועדות הללו ועל הדיונים שנערכו בקרב גורמים שונים ביישוב היהודי בנוגע להיבטיה של פעילות זו ראו י' היר, **במאבק למדינה: המדיניות הציונית בשנים 1936–1948**, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 8–9; י' כץ, **מדינה בדרך: התכניות הציוניות לחלוקת ארץ ישראל ולהקמת מדינה יהודית**, ירושלים, תש"ס, בפרט עמ' 110–123.

4 המלצות ועדת פיל לחלוקת ארץ ישראל פורסמו ביולי 1937, ועליהן נסבו דיוני הכנסיה השלישית של אגודת ישראל. אולם עוד בזמן פעולת הוועדה נדרשה אגודת ישראל להציג לפנייה את עמדתה בשאלת ארץ ישראל. ראו צ' וינמן, **מקטוביץ עד ה' באייר: פרקים בתולדות היהדות החרדית ואגודת ישראל ובמשנתו**, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 270–275.

שלה.⁵ גם רבנים מרכזיים מאגודת ישראל התייחסו לעניין החוקה. בינואר 1938 התכנס הוועד הפועל של אגודת ישראל לדיון בשאלת החוקה של המדינה העתידה לקום. במפלגה שהתנגדה למפעל הציוני התקיים אפוא הדיון הראשון בשאלת חוקתה של המדינה היהודית, ובשלב זה אפילו **חרדים אלה לא התנגדו לחוקה**. אמנם ברור שכוונתם של החרדים (כפי שגם עולה מנוסחי החוקה שהציעו) הייתה להתגונן מפני הפגיעה הצפויה בחייהם הקהילתיים-הדתיים במדינה העתידה ולהבטיח את זכויותיהם. עם זאת הם לא התנגדו לעצם הרעיון של כינון חוקה.

הפרק הבא בסיפור החוקה 'שייד' לזרח ורהפטיג, איש הפועל המזרחי, שהיה אביו מולידו של המאמץ החוקתי אבל גם אחד ה'קברנים' הראשיים שלו. עוד בינואר 1947, עם מינויו כחבר בוועד הלאומי, הציע ורהפטיג לדוד רמז, יו"ר הנהלת הוועד הלאומי, להקים מחלקת חוק במסגרת הוועד.⁶ עם חזרתו ארצה באוגוסט 1947 מונה ורהפטיג ליושב ראש 'מחלקת החוק' של הוועד הלאומי. בישיבה שהתקיימה ב-11 בספטמבר באותה שנה הודיע יצחק בן-צבי, נשיא הוועד הלאומי, כי 'הוסכם שחברנו מר ורהפטיג יכין טיוטה של הצעת קונסטיטוציה, או יותר נכון יכין את הקווים הכלליים לקונסטיטוציה'.⁷ בשלב זה סבר ורהפטיג שלא תיתכן הקמת מדינה ללא חוקה ופעל ככל יכולתו כדי לקדם את המיזם החוקתי, שהוא עצמו היה אחראי לו. את החוקה ראה כמסגרת שתעסוק בעיקר בחלוקת סמכויות ובמבנה השלטון, ופחות בשאלות של זהות ומשמעות. במסגרת תפקידו זה הוציא ורהפטיג שני תזכירים העוסקים בבעיות קונסטיטוציוניות. אולם הצלחתה של מחלקת החוק הביאה לביקורת כפולה מצד הסוכנות היהודית – על הסמכויות שהוענקו למחלקה זו וגם על עצם עיסוקה בחוקה. בישיבה משותפת של הנהלות הסוכנות והוועד הלאומי, ב-20 באוקטובר 1947, הביעו ראשי הסוכנות ביקורת על הפקדת החוקה בידי הוועד הלאומי, וגם ראשי הוועד הלאומי הביעו כעת תמיכה מסויגת יותר בפועלו החוקתי של ורהפטיג.⁸ החלטת האו"ם בדבר חלוקת ארץ ישראל והקמת מדינה

5 וינמן, **שם**, עמ' 279.

6 ז' ורהפטיג, **חמשים שנה ושנה: פרקי זכרונות**, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 14.

7 **שם**, עמ' 15.

8 **שם**, עמ' 16. בפרספקטיבה של שנים מתאר ורהפטיג כיצד בישיבה נוספת שנערכה באותו עניין לאחר ימים מספר (ב-26 באוקטובר) 'התקיף מר יצחק גרינבוים את יוזמתה של הנהלת הוועד הלאומי, והי"ר דוד בן גוריון מיהר להסתייג ממנה

יהודית הפכה את חקיקת החוקה לדבר מוחשי ואף הכרחי,⁹ ועל כן לא יכולה הייתה הסוכנות היהודית להותיר את העיסוק בה לאחרים. ימים מספר לאחר החלטת החלוקה נקרא ורהפטיג לפגישה עם גולדה מאירסון (לימים מאיר). מאירסון ביקשה ממנו שיפסיק לעסוק בעניין החוקה והודיעה לו שהטיפול בניסוח החוקה למדינה העתידה הופקד בידי ד"ר ליאו (יהודה פנחס) כהן, המזכיר המדיני של הסוכנות.¹⁰

כבר בשלבים המוקדמים ביותר של פעולתו בנושא החוקה היה ורהפטיג ער לצורך לקבל לגיטימציה למהלך החוקתי מצד הרבנים. הראשון שהוא פנה אליו היה הרב הראשי הספרדי, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, אשר אליו הוא שלח את תזכירו החוקתיים הראשונים ('תזכיר מס' א' ו'תזכיר מס' ב'). הרב עוזיאל התייחס במפורט לתוכן תזכירו של ורהפטיג ואף הציע בעצמו 'הצעות לחוקה למדינת ישראל'.¹¹ במכתב נוסף (וכפי שעולה גם מההערות ששלח לוורהפטיג) הוא כלל לא הסתייג מרעיון החוקה.¹² להפך. מהערותיו אפשר ללמוד שהוא ראה בדמיונו את מפעלו של ורהפטיג קורם עור וגידים ומתווה את יסודותיה של חוקת מדינת ישראל.¹³

ולבטלה לחלוטין. דוד רמז, יו"ר הנהלת הוועד הלאומי הרבה להתנצל' (ז' ורהפטיג, **חוקה לישראל: דת ומדינה**, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 60).

9 סעיף 10 של פרק ב בחלק הראשון של החלטה 181 של האו"ם קובע כי האספה המכוננת של כל מדינה תתקין חוקה דמוקרטית למדינתה ותבחר ממשלה זמנית, שתתפוס את מקומה של מועצת הממשלה הזמנית שמינתה הוועדה. (לפי החלטה הייתה אמורה לקום ועדה שתורכב מנציגי החברות באו"ם, והיא זו שתקים ממשלות זמניות במדינות שיקומו בארץ ישראל). ראו מ' מדזיני ונ' גבזה-ברוורמן (עורכים), **קובץ מסמכים בתולדות המדינה**, ירושלים, תשמ"א, עמ' 57.

10 ורהפטיג (**לעיל** הערה 8), עמ' 60. ליאו כהן היה גם הוא בעל רקע דתי (ראו י' רפאל [עורך], **אנציקלופדיה של הצינונות הדתית**, ו, ירושלים, תשי"ח-תשס"א, עמ' 533-534). את הצעת החוקה שלו כתב כאמור לפי בקשתה של גולדה מאיר, במסגרת תפקידו כמזכיר המדיני של הסוכנות. ההצעה נכתבה במקורה באנגלית ותורגמה אחר כך לעברית בידי משה זילברג. להצעה זו כמה נוסחים (ראו **להלן** הערה 180).

11 ההצעות נוסחו במכתב לוורהפטיג מיום ח' בכסלו, תש"ח. ראו ורהפטיג (**לעיל** הערה 8), עמ' 459-467. על עמדתו של הרב עוזיאל בעניין חקיקת חוקה ותוכנה נעמד עוד להלן.

12 ורהפטיג, **שם**, עמ' 468-472.

13 באותה עת פנה ורהפטיג לעוד רבנים. ראו למשל את תגובתו של הרב ברמן מהמזרחי על תזכיר ג של ורהפטיג, מיום ו' בטבת תש"ח, אצל ורהפטיג, **שם**, עמ' 481.

בסוף חודש דצמבר 1947 הוקמה המועצה המשפטית שליד ועדת המצב. ורהפטיג היה חבר בהנהלתה. אולם במסגרתה של המועצה לא היה עיסוק בחוקה, ורוב עבודתה הייתה הכנת התשתית המשפטית הבסיסית למדינה שבדרך.¹⁴ עם זאת בחודשים שקדמו להקמת המדינה נעשו מאמצים מצד אישים שונים לעיצוב חוקה למדינה. בד בבד עם פעולתו של ליאו כהן המשיך גם ורהפטיג לעסוק בנושא, גם אם לא במסגרת פורמלית, וחיבר את שני תזכיריו החוקתיים האחרונים: תזכירי ג ר"ד. תזכיר ד, שהופץ בפברואר 1948, כלל מעין חוקה זמנית והיה כנראה מצע היסוד לחיקוק פקודת סדרי השלטון והמשפט.¹⁵ הצעת חוקה נוספת הוכנה לפני קום המדינה בידי חיים כהן,¹⁶ אבל משום מה היא לא הונחה מאוחר יותר לפני ועדת החוקה של מועצת המדינה הזמנית. כן נכתבו באותו זמן בערך גם הצעות חוקה אחרות, שהונחו מאוחר יותר לפני אותה ועדה. בד בבד עם המאמץ החוקתי שנעשה בארץ עסקו בעניין גם משפטנים יהודים בחוץ לארץ, שראו את הנולד וניסו להשפיע על עיצוב חוקתה של המדינה היהודית שעתידה לקום.¹⁷

פרק זה בפועלו של ורהפטיג למען החוקה אינו משאיר ספק באשר לכוונותיו. כמי שעסק בשאלת החוקה במשך חודשים, נראה שלא היה בלבו צל של ספק באשר לנחיצותה. יתרה מזו, כל שעניין אותו כאשר נטל לידי את הובלת הפרויקט היה כינון חוקה ראויה למדינת ישראל. ענייני דת ומדינה, שכבר אז היו סוגיות ציבוריות כבדות משקל ועילה למאבקים פוליטיים, כמעט שלא היו על סדר יומו החוקתי. כך גם הוויכוח באשר לאופייה של המדינה היהודית. אין גם ספק שהרב עוזיאל ורבנים אחרים לא התנגדו לכינון חוקה, כפי שראה אותה ורהפטיג. בשלב זה, ככל

14 על פעולתה של המועצה המשפטית ראו י' קרפ, 'המועצה המשפטית: ראשית עלילות חקיקה', בתוך: א' ברק וט' שפניץ (עורכים), **ספר אורי ידיו**, ב, ירושלים, תש"ן, עמ' 209. על יחסם של גורמים במועצה המשפטית לסוגיות דת ומדינה ראו: ר' חריס, 'הזמניות היסטוריות והחמצות בהיסח הדעת: על שילובו של המשפט העברי במשפט הישראלי בעת הקמת המדינה', בתוך: מ' בר-און וצ' צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר**, ירושלים, תשס"ב, עמ' 21; ע' רדזינר ו'ש' פרידמן, 'המחוקק הישראלי והמשפט העברי: חיים כהן בין אתמול למחר', **עיוני משפט** כט (תשס"ה), עמ' 167.

15 ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 447-453.

16 **ארכיון המדינה**, תיק ג-5664/26.

17 כמה הצעות ומכתבים בנושא זה נמצאים בארכיונו האישי של ליאו כהן. ראו **ארכיון המדינה**, תיק פ-575/6.

שהדברים נגעו לאנשי הציונות הדתית, הייתה תמיכה רחבה ברעיון חיקוק החוקה.

עם הקמת המדינה נקבע באופן ברור בהכרזת העצמאות שבתוך חודשים מספר תחוקק האספה המכוננת חוקה.¹⁸ ראוי לציין כי בדיונים על נוסח הכרזת העצמאות לא הייתה שאלת חיקוק החוקה סלע מחלוקת, וככל הידוע שום גורם דתי לא השמיע התנגדות לנוסח זה. בישיבה התשיעית של מועצת המדינה הזמנית (8 ביולי 1948) נבחרה ועדת חוקה, ותפקידה היה לגבש הצעה לחוקה שעליה תצביע מועצת המדינה הזמנית או האספה המכוננת.¹⁹ לוועדה נבחרו שבעה חברים,²⁰ ובישיבתה הראשונה נבחר ורהפטיג לראשות הוועדה.²¹ בעבודתו בוועדה המשיך ורהפטיג בקו הפרגמטי של עיצוב החוקה.

בשלב הראשון של עבודתה גיבשה הוועדה את סדרי הדיון ואספה חומרים שיסייעו לה בעבודתה. לפני הונחו ארבע הצעות לחוקה: הצעתו של ליאו כהן הונחה בידי שר המשפטים פנחס רוזן, שביקש כי הצעה זו (שהוכנה לבקשת הסוכנות היהודית) תהיה בסיס לדיונים של ועדת החוקה; הצעתו של ד"ר איתמר (Ismar) פרוינד שנכתבה בגרמנית; הצעתו של ד"ר ורנר פראושטטר; הצעתו של ד"ר שמואל רוללננד. נוסף על אלה הוגשה לוועדה הצעת יסודות לחוקה ולשלטון המקומי שגובשה בוועדה של מפא"י. ורהפטיג הניח לפני הוועדה גם את תזכירי החוקתיים שנכתבו לפני קום המדינה. הצעת חוקה נוספת, שבה כנראה לא דנה הוועדה, נכתבה בידי זאב פלק.²²

18 בלשון ההכרזה: 'אנו קובעים שהחל מרגע סיום המנדט, הלילה, אור ליום שבת ו אייר תש"ח, 15 במאי 1948, ועד להקמת השלטונות הנבחרים והסדירים של המדינה בהתאם לחוקה שתיקבע על-ידי האספה המכוננת הנבחרת לא יאוחר מ-1 באוקטובר 1948 – תפעל מועצת העם כמועצת מדינה זמנית'. ראו י' שחר, 'הטיוטות המוקדמות של מגילת העצמאות', **עיוני משפט** כג (תשס"ג), עמ' 523.

19 ראו **דברי מועצת המדינה הזמנית**, תל אביב, תש"ט, כרך א, ישיבה ט, עמ' 12.

20 חברי ועדת החוקה היו: זרח ורהפטיג (הפועל המזרחי); מאיר גרבובסקי (מפא"י); ברוך וינשטיין (הצה"ר); מאיר דוד לוונשטיין (אגודת ישראל); צבי לוריא (מפ"ם) וממלא מקומו נחום ניר-רפאלקס; שמואל מיקוניס (מק"י) וממלא מקומו מאיר וילנר; יזהר הררי (ציונים כלליים). עם זאת בתיק הפרוטוקולים של דיוני ועדת החוקה, שנמצא בארכיון הכנסת (תיק 14/6), ישנו מסמך ובו כתוב שנבחר לוועדה חבר נוסף: יצחק בן-צבי. יצוין כי לכל חברי הוועדה נבחרו ממלאי מקום.

21 ראו פרוטוקול הישיבה מיום 3 באוגוסט 1948, **ארכיון ורהפטיג**, תיק 95-א; ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 60.

22 ההצעות נמצאות בארכיון המדינה: בארכיונו האישי של ליאו כהן וכן בתיקים של משרד המשפטים מתקופת מועצת המדינה הזמנית. במסמך שהוזכר קודם (לעיל

ועדת החוקה קיימה למעלה מעשרים ישיבות, עד לפירוקה עם פיזור מועצת המדינה הזמנית. בהמלצתו של ורהפטיג נקבע כי סדר הדיון יהיה על בסיס סדר העניינים בהצעתו של ליאו כהן. בפועל עסקה הוועדה בעיקר בשאלות מבנה השלטון, מערכת המשפט, שיטת הבחירות, נשיא המדינה והממשלה. הוועדה נמנעה במתכוון מלהתמודד עם שאלות של דת ומדינה ואופייה של המדינה. בראשית ימי פעולתה עדיין היה מוסכם על כל חברה כי כינון חוקה בעת הזו הוא הדבר הנכון, אך בחלוף הזמן נסדקה והלכה הסכמה זו. כאשר מחוץ לוועדה החלו להישמע קולות התנגדות לחוקה, הדהדו קולות אלו גם בתוך הוועדה. עם זאת עד לפירוקה המשיכה הוועדה את עבודתה על סמך המנדט שניתן לה לעצב הצעת חוקה.

גם בשלב זה פעל ורהפטיג ככל שהתאפשר על מנת להשיג את הסכמות הרבנים להליך החוקתי. לאחר שהונחה על שולחן הוועדה הצעתו של ליאו כהן, שלח אותה ורהפטיג למספר רב של רבנים ואנשי המזרחי כדי לקבל את חוות דעתם ולשתפם בהליך החוקתי שהוא הוביל. תגובות הרבנים היו ברובן ענייניות והתייחסו לסעיפיה השונים של ההצעה.²³ עיסוק עקיף של הרבנים בחוקה ובשאלות העולות מכינונה בא לידי ביטוי גם בקבצים תורניים שיוחדו לנושאים אלו ושימשו במה לדיון הציבורי הפנימי בעניין החוקה בציונות הדתית ובקרב רבניה.

בד בבד עם עבודת הוועדה התנהל מעל דפי העיתונות היומית דיון ציבורי בשאלת החוקה וחשיבותה. הציבור בכללו סבר כי כינונה של חוקה הוא רק עניין של זמן, וכי יצירתה מתקדמת והולכת.²⁴ גם בשלב זה העסיקה החוקה משפטנים יהודים בארץ ובעולם. ארכיונו של ליאו כהן, השמור בארכיון המדינה, הוא אוצר בלום של התייחסויות לחוקה (ולהצעתו) מצד מגוון רחב של אישים יהודים, ידועים וידועים פחות. התכתובת הענפה חושפת גם את פעולתו של ליאו כהן עצמו, בניסיונותיו לקדם את הצעת החוקה שלו. נראה שמאמציו נשאו פרי, שהרי בסופו של

הערה 20) נאמר שגם הצעה זו של פלק הונחה לפני הוועדה, וכן 'חומר חשוב מכמה מוסדות ואישים'.

23 ההצעות סוכמו בידי ד"ר פלדמן במסמך שהוכן ככל הנראה לבקשתו של ורהפטיג (ראו **ארכיון הציונות הדתית**, אוניברסיטת בר-אילן: **ארכיון ורהפטיג**, תיק 95-א).

24 א' רוזין, **מגוף ראשון רבים לגוף ראשון יחיד**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תשס"ב, עמ' 25 והמקורות שהיא מביאה שם.

דבר הייתה הצעתו בסיס לדיוני ועדת החוקה, הן בעניין סדר הנושאים שעלו לדיון הן באשר לתוכן ההצעות שהתקבלו בסופו של דבר. כל דיון בוועדה נפתח בעיון בהצעתו של כהן ואחר כך בהצעות האלטרנטיביות. בפרוטוקולים של הוועדה כמעט שלא קיימים אזכורים של הצעות החוקה האחרות שהונחו לפניו.²⁵

אולם בשלב מסוים החלו להיווצר בקיעים בתמיכה בכינון חוקה. אפילו ורהפטיג, סנדקה של החוקה, החל להבין כי החוקה הריזה – שאותה ראה בעיני רוחו ואליה חתר – לא תחוקק, ובמקומה תבוא חוקה בעלת תכנים אידאולוגיים שוודאי לא יהיו לרוחו ולא יתאימו להשקפותיו. אולי זו הסיבה לכך שהוא לא הסתפק בפנייה לרבנים שמהם ציפה לתמיכה בחוקה, אלא פנה למספר גדול של רבנים – מתוך הנחה סבירה שהתנגדותם העזה תוביל לסיכולה של החוקה.

'קבורתו' של המאמץ לחקיקת חוקה הייתה תהליך ממושך, שגם בו היה ורהפטיג פעיל מרכזי. אולם הכוח העיקרי בסיכולה של החוקה היה דוד בן-גוריון, שמצא לו בשותפיו הדתיים לקואליציה בעלי ברית לכך, ולעתים אף שעירים לעזאזל להאשימם בכישלון חקיקתה. כבר בסוף שנת 1948 נבעו בקיעים ראשונים בניסיון לחוקק חוקה: גורמים שונים החלו להשמיע בקול את הרהוריהם באשר לנחיצותה.²⁶ בישיבת מועצת המדינה הזמנית, שדנה בפקודת המעבר לאספה המכוננת,²⁷ נידונה השאלה אם לקבוע בחוק כי האספה המכוננת תהיה חייבת לחוקק חוקה. אף על פי שהרוב בוועדת החוקה תמכו באפשרות זו, התקבלה בסופו של דבר עמדת המיעוט (ובכללו ורהפטיג), שהייתה גם עמדת הממשלה, ולפיה לאספה המכוננת לא תהיה חובה כזאת. עם זאת ועדת החוקה המשיכה עד פירוקה לפעול למען החוקה. במסיבת עיתונאים שכינסה הוועדה עם סיום עבודתה הודיע ורהפטיג כי 'במשך 25 ישיבות שהתקיימו, של ועדת

25 הפרוטוקולים של ועדת החוקה נמצאים במלואם בארכיון הכנסת וחלקם בארכיון ורהפטיג, בתיק 95-א. חלק מדיוני ועדת החוקה וכן הצעתו של ליאו כהן התפרסמו גם באופן רשמי בחמש חוברות שיצאו לאור על ידי ועדת החוקה של מועצת המדינה הזמנית, תל אביב, תש"ט.

26 ראו רוזין (לעיל הערה 24), עמ' 25.

27 ישיבה ל"ו של מועצת המדינה הזמנית, 13 בינואר 1949. ראו ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 78.

חוקה, סיכמנו כ-60% של הצעת החוקה.²⁸ בערך באותם ימים כתב ורהפטיג, שהיה סנדק המאמץ החוקתי לפני קום המדינה ואחריה, מאמר המפקפק בצורך בחוקה כתובה.²⁹ במאמר זה עדיין אין ורהפטיג מביע במפורש את עמדתו המאוחרת יותר, השוללת חיקוק חוקה, אלא מסתפק בהעלאת השאלה. אבל ברור כי שאלה זו, הבאה מפיו, יש בה כדי לערער את הוודאות היחסית שהייתה קיימת עד אז בשאלת חיקוק החוקה.

בינואר 1949 נערכו הבחירות לאספה המכוננת. עיון במצעי המפלגות השונות לקראת הבחירות מעלה, כי גם בשלב זה היה כינונה של החוקה דבר מובן מאליו. מצעי המפלגות עסקו בסוגיית החוקה ופירטו את גישתן של המפלגות לסוגיות החוקתיות השונות.³⁰ מיד לאחר בחירות אלו הפכה עצמה האספה המכוננת לכנסת; בכך אמנם שמרה בידיה את הסמכות להתקין חוקה, אך גם פתחה את הדרך לעיצוב משפט המדינה ללא חוקת יסוד. ועדת החוקה שהקימה הכנסת הראשונה הייתה לוועדת חוקה חוק ומשפט, וסמכויותיה היו רחבות יותר מהכנת מצע לחוקה.

מכאן והלאה עמדה לפני הכנסת ולפני ועדת החוקה חוק ומשפט שלה השאלה אם ראוי בכלל לחוקק חוקה כתובה שתתקבל כיחידה אחת על ידי הכנסת הראשונה, או שחיקת החוקה תידחה בכמה שנים ובינתיים יחוקקו חוקים שיסדירו את פעולת מוסדות השלטון. עתה הפכו נציגי הציונות הדתית את עורם ונעשו למובילי המאבק נגד החוקה. שיקוליהם,

28 ראו **ארכיון הכנסת**, פרוטוקולים מדיוני ועדת החוקה של מועצת המדינה הזמנית, פרוטוקול ישיבת הוועדה מיום 8 בפברואר 1949 (תיק 14/6). כדי להמחיש את היקף עבודת הוועדה מביא שם ורהפטיג דוגמאות אחדות לנושאים שהיא עסקה בהם. בכל נושא הוא מדגיש את השוני שבין הצעתו של כהן לנוסח שהתקבל בסופו של דבר בוועדה – מה שמדגיש את חשיבות הצעתו של כהן.

29 המאמר, 'חוקה לישראל', התפרסם בקובץ **יבנה**, ג, ניסן תש"ט, עמ' 17-21, כלומר חודשים מספר אחרי הבחירות לאספה המכוננת. הכרך הוקדש כולו לסוגיית החוקה.

30 חבר הכנסת דוד בר-רב-האי ממפא"י ענה מאוחר יותר מעל בימת הכנסת לטיעון שמצע מפלגתו הבטיח חיקוק של חוקה: 'אל יפחידו אותנו בכך שהבטחנו לבוחרים חוקה [...] תרשו לנו להסתדר עם הבוחרים שלנו' (**דברי הכנסת** 4 [תש"י], עמ' 728). גם בדיוני החזית הדתית המאוחדת יש התייחסות לשאלת החוקה: 'חוקת היסוד של המדינה שתחליט עליה האספה המכוננת צריכה להיות ישראלית מקורית במהותה ותכנה' (ראו **ארכיון הציונות הדתית**, אוניברסיטת בר-אילן: **תיקי סיעת המפד"ל בכנסת**, תיק 531). משה אונא מעיר, כי מצע החזית הדתית לא תאם את עמדתה של אגודת ישראל בנושא החוקה. ראו מ' אונא, **בדרכים נפרדות – המפלגות הדתיות בישראל: בחינת דרכן ערב הקמת המדינה ובכנסת הראשונה והשנייה**, אלון שבות, תשמ"ד, עמ' 149.

שהיו בחלקם לא ענייניים, נעו בין כניעה לחברים החרדים בחזית הדתית ובין שיקולים קואליציוניים אחרים. בשלב זה התנגד ורהפטיג לחוקה בגלוי, בעיקר משום שהבין כי החוקה תהיה (בין היתר) מסמך דקלרטיבי, או מה שהוא כינה 'חוקה מחנכת'.

שאלה זו (דחיית חקיקת החוקה בכמה שנים) נידונה בשנת 1949 בשיבותיה של ועדת חוקה חוק ומשפט, ובד בבד התנהל ויכוח ציבורי בשאלה מעל דפי העיתונות.³¹ נקודת המפנה בדיון הייתה בקיץ 1949. בתקופה זו התבטא בן-גוריון פעמים מספר בעניין החוקה והביע התנגדות נחרצת ומנומקת לקבלת חוקה בעלת עליונות נורמטיבית. בדיון בוועדת חוקה חוק ומשפט של הכנסת נשא בן-גוריון נאום ארכני בדבר התנגדותו לחוקה ופרש את טעמיו.³² מכאן ואילך הוביל בן-גוריון את ההתנגדות לחקיקת חוקה במפלגתו, בממשלה ולאחר מכן בדיונים בכנסת. ביום י"ד בשבט תש"י, בעת חגיגת יום השנה הראשון לכנסת הראשונה, החל הדיון המרכזי בכנסת בשאלת החוקה. יושב ראש הוועדה, נחום ניר-רפאלקס, פתח את הדיון בהכרזה החגיגית: 'זכות גדולה היא לי לפתוח בדיוני הכנסת על החוקה של מדינת ישראל'.³³ הדיונים הנמרצים נמשכו עד 13 ביוני 1950, ואז התקבלה הצעתו של יזהר הררי, ולפיה תוכן החוקה פרקים פרקים, שיתקבלו בכנסת כחוקי יסוד. החלטה זו, שזכתה לתמיכת הפרוגרסיבים, מפא"י, הספרדים, ויצ"ו ורשימת המיעוטים, לא הייתה ברורה כל עיקר: היא לא פירטה מהו חוק יסוד ובאיזה אופן יתקבל; היא לא קבעה לוח זמנים לקבלת חוקי היסוד; היא לא התייחסה לשאלה אילו נושאים ראויים להיכלל בהם. שאלות רבות נוספות נותרו ללא מענה. עם זאת ברור היה שהיא חתמה את האפשרות לכינון חוקה בטווח זמן הנראה לעין.

31 ראו רוזין (לעיל הערה 24), עמ' 25-26, 44.

32 ראו ארכיון הכנסת, הכנסת הראשונה, מושב א, ועדת החוקה חוק ומשפט, ישיבות טו-כד, ט"ז בתמוז תש"ט – ג' בחשוון תש"י.

33 דברי הכנסת 4 (תש"י), עמ' 714.

שנות השלושים

חוקה מתגוננת לעומת חוקה מעצבת

פעילותן של המפלגות הדתיות ושל מנהיגיהן הפוליטיים והרוחניים בנושא החוקה החלה בסוף שנות השלושים בעקבות דיוני ועדת פיל וועדת וודהד, אשר הביאו את שתי המפלגות הדתיות – המזרחי, הציונית-דתית, ואגודת ישראל החרדית – לתת את דעתן לסוגיית החוקה במדינה היהודית העתידית. שתי המפלגות ראו חובה לעצמן להשתתף בעיצוב החוקה והציעו הצעות שונות באשר לתכניה, מתוך הבנה שחוקה מעשה ידי אדם היא דבר הכרחי במדינה העתידה.³⁴ טענות שנשמעו לימים, כאילו יש להתנגד לחוקה באשר היא, עדיין לא נשמעו. עם זאת חשוב לציין כי הדיונים של חוגים אלה בשאלת החוקה הצטמצמו לשאלות דת ומדינה והביעו באופן עקיב עמדות אורתודוקסיות מובהקות. דיונים אלה כמעט שלא עסקו בשאלות משטריות ואחרות, שחוקה אמורה להסדירן.

1. אגודת ישראל: חוקה מתגוננת

התפיסה השלטת באותה עת בקרב אנשי אגודת ישראל הייתה שהאינטרס המרכזי שלהם ברצון להשפיע על עיצוב החוקה הוא בשל היותה מכשיר להגנת זכויות המיעוט הדתי, מה שאנו נכנה 'חוקה מתגוננת'.³⁵ אולם כלפי חוץ טענו אנשי אגודת ישראל שיש להם עניין להשפיע על עיצוב אופייה התורני של המדינה, דבר שייעשה באמצעות

34 על ההבדלים העקרוניים בין הצעות החוקה של אגודת ישראל והמזרחי כבר עמד אונא [לעיל הערה 30], בפרק השישי. בעקבותיו, ותוך הסתמכות על דבריו, הלכו ורפטיג [לעיל הערה 8], עמ' 55-58; וגיורא גולדברג: 'Religious Zionism and the Framing of a Constitution for Israel', *Israel Studies* 3 (1998), p. 213. אף אנו נעשה שימוש בהבחנותיו של אונא, אולם נרחיב בנוגע להצעות, לדיונים עליהן ולמשמעותן.

35 משה אונא מתאר את השוני בתפיסת החוקה אצל המזרחי ואצל אגודת ישראל (ב-1938) במילים אלה: 'כבר בשלב זה מתגלה ההבדל היסודי בין גישת המזרחי וזו של אגודת ישראל. מכאן [המזרחי] תפיסה ממלכתית ומכאן [אגודת ישראל] תפיסה שהסתייגה מכל אחריות למדינה, וממילא היתה מוכנה להסתפק אף ב"זכויות מיעוט" (אונא [לעיל הערה 30], עמ' 85).

עיצוב החוקה (דגם אחרון זה נכנה בהמשך בשם 'חוקה מעצבת'). התפיסה המתגוננת בוטאה לראשונה בדבריו של הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי (1863–1940), מרבני וילנה, נשיא מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל ואחד המתנגדים הבולטים לציונות. במכתב שכתב בשנת תרצ"ז (ספטמבר 1937) הוא דן בשאלות הלכתיות שונות שמעלה הצעת החלוקה הבריטית. בין היתר הוא כותב את הדברים האלה:

אבל לפי השערה נראה כי אחרי החלטת הקונגרס הציוני והאגען [הסוכנות היהודית], אם הממשלה המאנדאטית רוצה בחלוקת הארץ ותעמוד בדעתה בזה, לא תתחשב עם דעת אחרים ותעשה כרצונה, ואז עלינו להתאמץ ולהשתדל בפנים ובחוץ ולעמוד על המשמר לראות שבהקאנסטיטוציע שתנתן יובטחו עניי הדת וכל המשאלות העומדים על בסיס התורה בכל הפרטים.³⁶

עמדה מתגוננת זו הייתה למעשה העמדה שהציגו נציגי אגודת ישראל לפני ועדת החלוקה ולפני הנהלת הסוכנות.³⁷ למרות זאת במישור הפומבי המשיכו אנשי אגודת ישראל לטעון כי מטרתם היא בניית המדינה היהודית וחוקתה על אדני משפט התורה.³⁸ כך, למשל, הוחלט במועצת גדולי התורה בשנת 1937:

36 ח"ע גרודז'ינסקי, **אגרות ר' חיים עוזר**, בני ברק, תש"ס, עמ' שלח. על תפיסתו זו, שלפיה על היהדות החרדית להיערך לקראת הגנה על האינטרסים הדתיים החשובים לה במדינה היהודית העתידית, הוא חוזר גם במכתבים אחרים (**שם**, עמ' שמו, שמוט, שנא). אולם ראוי לציין שהיו בקרב חברי הוועד הפועל של אגודת ישראל העולמית גם כאלה שסברו כי אין להכין חוקה למדינה העתידית ואף אין לדבר על רעיון זה. ראו וינמן (**לעיל** הערה 4), עמ' 318–319, המביא את דברי המתנגדים – הרב קוטלר והרב קלמנוביץ. האחרון אומר כי אין להכין חוקה, משום שדבר זה עלול להתפרש כהסכמה של אגודת ישראל למדינה היהודית. עם זאת העמדה שהתקבלה בסופו של דבר הייתה עמדתם של יצחק ברויאר ומשה בלוי.

37 כף (**לעיל** הערה 3), עמ' 116–117.

38 גם בשלב מאוחר יותר (ינואר 1938) קבע הוועד הפועל של אגודת ישראל (קביעה שאף התפרסמה בביטאונה של המפלגה בירושלים) כי החליט לפנות למועצת גדולי התורה כדי שזו תנסח את 'דרישות היהדות התורנית בנוגע לחוקת המדינה היהודית' (**קול ישראל**, ב' באדר ב' תרצ"ח [2 בפברואר 1938]; מובא אצל וינמן [**לעיל** הערה 4], עמ' 317).

ד. קיום מדינה יהודית היא אפשרית רק אם המדינה מכירה את חוקי התורה בתור החוקה היסודית שלה ושהנהלתה היא על פי התורה.

ה. מדינה יהודית המסרבת להכיר בהתורה כחוקתה, מתכחשת למקור ישראל ושוללת את הצביון הנכון של הלאום והיא חותרת בה תחת קיומה. ישוב יהודי כזה אינו יכול להקרא בשם מדינה יהודית.³⁹

על בסיס עקרונות אלה ניסח אחד מראשי אגודת ישראל, ד"ר יצחק ברויאר, הצעת חוקה משלו הנפתחת בקביעה: 'התורה היא משפטו של העם הישראלי' (סעיף 1).⁴⁰ לאור קביעה זו כתב ברויאר חוקה המעצבת את המדינה היהודית כמדינת הלכה לכל דבר. כך למשל נקבע בסעיף 9 של הפרק הראשון, כי 'במדה שהציבור העברי לא ימלא אחרי משמעת התורה, מעשיו יהיו בלתי חוקיים'.⁴¹ מתזכירו של ברויאר⁴² לנשיא אגודת ישראל העולמית (ר' יעקב רוזנהיים) עולה שמלכתחילה הוא סבר

39 ההחלטות נקראו בכנסיה הגדולה השלישית של אגודת ישראל במרינבד בחודש אלול תרצ"ז. הן תפרסמו בכמה מקומות. ראו למשל **אגרות ר' חיים עוזר (לעיל הערה 36)**, עמ' שנב.

40 ההצעה התפרסמה בחוברת שהוציא יצחק לוי, **חומר לשאלת התכונות וסידור המדינה היהודית על פי התורה**, ניו יורק, תש"ח, עמ' 11-16. חוברת זו מאגדת חומרים שונים הנוגעים לתפיסת החוקה של אגודת ישראל. הצעתו זו של ברויאר פורסמה בשנית בכתב העת **יבנה ג** (תש"ט), עמ' 33-36. ברויאר היה משפטן חרדי שעלה לארץ ישראל מגרמניה ב-1936. ייתכן שקשה לראות בהצעתו הצעת חוקה של ממש, בהיותה חוקה תאולוגית המנסחת בראשי פרקים עקרונות הלכתיים יסודיים, ולכך נחזור להלן. יוסף פונד סבור כי ברויאר לא הספיק לנסח הצעת חוקה ממשית לאחר דיון ראשוני זה. ראו י' פונד, **פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הצינונות ומדינת ישראל**, ירושלים, תשנ"ט, עמ' 121.

41 לימים, כאשר דן ורהפטיג בהצעה זו בהשוואה להצעתו של בלוי (שבה נדון מיד), הוא רמז כי הצעתו של ברויאר הייתה בלתי מציאותית לחלוטין (ורהפטיג [לעיל הערה 8], עמ' 56).

42 ראו לוי (לעיל הערה 40), עמ' 5-10, בכותרת: 'תזכיר על יחסה של אגודת ישראל למדינה היהודית'. פונד [לעיל הערה 40], עמ' 39-41, עמד על כך שחזונו המקורי של ברויאר, שצידד ב'מדינת התורה' (מונח שהוא עצמו טבע), השתנה עם הכרת המציאות והפנמת העובדה שאין סיכוי לממש חזון רחב זה. מאוחר יותר סבר ברויאר שיש לסגת אל הניסיון להשיג זכויות דתיות מוכרות לציבור החרדי. ראו את דבריו **שם**, עמ' 208.

שהצעתו אינה מציאותית וניסח אותה במתכוון כהצעה קיצונית, שממנה אפשר יהיה לסגת כדי להשיג רווחים בתחום השמירה על האינטרסים הקהילתיים שהיו חשובים לאגודת ישראל.

תזכיר זה, הכולל גם מרכיבים 'מעצבים', הוא מסמך שעיקרו הכרה במציאות והבניית תפיסה 'מתגוננת' עבור אגודת ישראל. אפשר אפוא לומר שבמישור ההצהרתי פעל ברויאר להפצת הצעת חוקה קיצונית המזהה את החוקה עם חוקת התורה. אולם הוא הבין היטב שלהצעה זו אין שום סיכוי ולכן פעל במקביל לקבלת עקרונות 'מתגוננים', שהסיכוי לקבלתם היה רב הרבה יותר. ומכאן שהעקרונות המתגוננים הם הדומיננטיים בתפיסתו את עיצוב החוקה.

דואליות זו – חזון של חוקה מעצבת לצד הכרה בצורך בחוקה מתגוננת – מופיעה בצורה ברורה עוד יותר בהצעתו של הרב משה בלוי, מנהיג אגודת ישראל בארץ ישראל, אשר פעל בהשראת העמדה המתגוננת של הרב גרודז'ינסקי⁴³ וחיבר (בסוף תרצ"ח) הצעת חוקה שתבטיח את זכויות החרדים: 'תכנית לדרישות החרדים בענין החוקה של המדינה היהודית'.⁴⁴ גם הצעתו פותחת בסרטוט האידאל החרדי, אך הפרק השישי והאחרון בה מייצג תפיסת עולם ראלית הרבה יותר: הוא קובע שם כי אם המדינה לא תכיר בחוקתה בסמכות התורה, אזי תינתן אוטונומיה ליהודים חרדים לחיות בקהילותיהם לפי דרכם. הוא מוסיף שבמקרה זה יש להבטיח את זכותם של עובדי ציבור שלא לחלל שבת ולקבל אוכל כשר.⁴⁵ אצל בלוי,

43 על כך שבסוגיה זו פעל הרב בלוי לפי השראתו של הרב גרודז'ינסקי ובהתאם לדעתו, ראו ש' אבידור הכהן, **יחיד בדורו: מגילת חייו של הגאון רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ראש רבני ישראל**, ירושלים, תש"ם, עמ' 127. על התייחסותו של הרב גרודז'ינסקי להצעתו של הרב בלוי ראו באיגרותיו (**לעיל** הערה 36), עמ' שמ-שמא, שגא.

44 ראו לויין (**לעיל** הערה 40), עמ' 22-27; והפרסום החוזר בתוך: **יבנה (לעיל** הערה 40), עמ' 37-40. יצוין כי אצל לויין (עמ' 17-18), מובאות הערותיו של בלוי על הצעת החוקה של ברויאר. בהערה הראשונה תוהה בלוי אם ברויאר מוכן להכיר בכך 'שלמעשה יפתחו החרדים חיי ציבור נפרדים, יחד עם המשכת המלחמה להגשמת משמעת התורה בתוך כל הציבור העברי'.

45 הסעיף הראשון של הצעתו הוא הבסיס לכל שאר פרקי החוקה. הוא קובע בו כי 'המדינה היהודית מתבססת על היסוד של חברה בסמכות התורה בחיי הציבור, יסוד זה נכנס בחוקה היסודית בתור חק ולא יעבור'. עקב כך אנו מוצאים (בדומה להצעתו של ברויאר) איסור על כל יהודי לחלל שבת בפרהסיא, דרישה שבתו המשפט ידונו לפי דיני התורה ועוד ועוד. מעניין לציין כי הצעה זו של בלוי

כמו אצל ברויאר,⁴⁶ הפער בין המודלים המוצעים (האידיאלי והמעשי) הוא עצום, ולשניהם ברור כי החוקה המתגוננת היא החוקה המעשית, והדגם המעצב הוא עניין תעמולתי גרדא.

צדק ורהפטיג כאשר סיכם את הצעת בלוי כך: 'למעשה דרש הר"מ בלויא להבטיח קיומן של קהילות חרדיות עצמאיות וחינוך חרדי עצמאי במשטר מדיני חילוני'.⁴⁷ למסקנה זו הגיע גם ההיסטוריון החרדי צבי וינמן.⁴⁸ למעשה, כבר לאחר החלטתה של ועדת פיל פרסם בלוי מאמר ובו קבע את עמדתה של מפלגתו, ולפיה הם מכירים בכך שהמדינה היהודית תקום ואף סבורים כי טוב הדבר ואין להתנגד לכך, אלא שהם דורשים כי בחוקת המדינה תהיה הגנה על זכויות המיעוט החרדי.⁴⁹

עמדה דואלית זו – חזון אידיאלי של מדינה שחוקתה היא חוקת התורה בצד חזון פרגמטי המתמקד בהגנה על זכויות המיעוט – הייתה העמדה הרשמית של אגודת ישראל. בפגישה עם הנהלת הסוכנות הציגו נציגי המפלגה את דרישותיהם באשר לאופייה של המדינה היהודית העתידית בשני סעיפים חלופיים:

1. צורת הדת בשלטון ובישוב כולו.

2. בטחון שמירת הדת לצבורים מועטים אם לא תהי' ח"ו צורת לדת כללית והשלטון והישוב כולו או אפ'י אם תהי' באיזה מידה, אבל היא לא תשביע רצון מתוך השקפת הדת למעוטם הללו.⁵⁰

נתפרסמה שוב בתש"ח, בביטאון אגודת ישראל בירושלים (שאותו ייסד בלוי) **קול ישראל**, ד' בשבט תש"ח.

46 ראו פונד (**לעיל** הערה 40), עמ' 54-55, 208, העומד על הדמיון שבין תפיסותיהם של בלוי וברויאר, שהכירו בכך שבאופן מציאותי כל שניתן להבטיח בחוקה הוא זכויותיהם הדתיות של בני המיעוט הדתי והחרדי.

47 ורהפטיג (**לעיל** הערה 8), עמ' 56.

48 וינמן (**לעיל** הערה 4), עמ' 320-322. וינמן מצביע על המקורות בעיתון **קול ישראל** ועל דבריו של משה שרת אשר יובאו להלן.

49 הרב משה בלוי, 'האבכה בחדש החמשי!', **קול ישראל**, ז' באב תרצ"ז.

50 מתוך סקירה מדינית של מרכז אגודת ישראל, 1938. מובא אצל פונד (**לעיל** הערה 40), עמ' 177.

עמדה דומה הציגה המפלגה גם לפני ועדת וודהד.⁵¹ הד לעמדה דואלית זו נמצא ביומנו של משה שרתוק (לימים שרת), שהיה אז ראש המחלקה המדינית של הסוכנות ובן שיחם של אנשי אגודת ישראל.⁵² יצוין כי תפיסתו זו של שרת עמדה בבסיס תגובת הסוכנות לדרישות אגודת ישראל, שבה נאמר בין השאר:

ב. בחוקה יובטח חופש מצפון ודת, וכל קבוצה תוכל במסגרת החוקה לסדר את צרכיה הדתיים ברשות עצמה, אם תראה צורך בכך.

ג. שבתות ומועדי ישראל יהיו ימי מנוחה ממלכתיים.⁵³

לסיכום, בשנים 1937-1938 אגודת ישראל ומנהיגיה נקטו דרך מורכבת. כלפי חוץ הם צידדו בעמדה שלא תיתכן חוקה שאיננה חוקת התורה. אולם הם הבינו היטב שדרישה זו אינה ראלית כלל, ועל כן פנו לכיוון של השפעה על עיצוב החוקה במטרה לעגן בה הגנה על זכויותיהם הדתיות של בני המיעוט החרדי. 'החוקה היסודית של המדינה היהודית' נתפסה בעיניהם כנתון, ואת תפקידם תפסו כדאגה לכך שהחוקה תהיה כלי מגן לאינטרסים החשובים להם. יש לציין כי תפיסה דואלית זו התמידה באגודת ישראל, והיא שהביאה בסופו של דבר למכתב הידוע בשם 'מכתב הסטטוס קוו'.⁵⁴

51 'על משמר השבוע: לבוא הועדה החדשה', **קול ישראל**, ד' באייר תרצ"ח.
 52 כך כותב שרת: 'עלינו להבחין בין הויכוח בשאלת הדת ומקומה בחיים הציבוריים, ובין המטרה המעשית שלפנינו כרגע, והיא להשפיע על מסקנות "ועדת החלוקה". לועדה הוגשו שתי תביעות מצד ה"אגודה": (א) תביעה עקרונית, רק לצאת לידי חובה, שהמדינה היהודית שתוקם תתנהל לפי רוח דת ישראל; (ב) התביעה הפוליטית המעשית, שאם אופן הנהגת המדינה בשטח הדתי לא יספק את היהדות החרדית – קרי: את "אגודת ישראל" – הריהם תובעים משטר שבו לא תהיה עליהם כפיה, ויובטח להם החופש לסדר את צרכיהם הדתיים ברשות עצמם' (מ' שרת, דברים שנאמרו בישיבת הנהלת הסוכנות ב-28 באוגוסט 1938, בתוך: **יומן מדיני**, ג, תל אביב, תשל"ג, עמ' 254-255). עוד קודם לכן, בסוף 1937, נגע שרת בעניין זה (ראו שם, ב, עמ' 351).

53 ראו **זין וחשבונו, המרכז העולמי של המזרחי לועידה העולמית ה־טו בג'ניבה**, תמוז תרצ"ט, עמ' יח; וינמן (**לעיל** הערה 4), עמ' 322; כך (**לעיל** הערה 3), עמ' 118-120.

54 כבר בסוף 1944 הציג הרב יצחק מאיר לוין, ממנהיגי אגודת ישראל, בפגישה עם בן־גוריון את עמדת המפלגה: 'מצד אחד סבורה אגודת ישראל שמדינה יכולה להיות רק אם הבסיס יהיה התורה, אם הקונסטיטוציה תהיה התורה [...] מצד שני אנו

2. המזרחי: חוקה מעצבת

התנועה הציונית-דתית – תנועת המזרחי – הציגה באותה עת גישה שונה מזו של אגודת ישראל. אפשר ללמוד על כך גם מההידברות של אנשי אגודת ישראל עם המזרחי במטרה לשתף פעולה במאבק על אופייה של המדינה העתידה לקום. מתוך מגמה לגבש חזית דתית רחבה, שתעמוד על הבטחת זכויותיו הדתיות של הציבור הדתי, פנו אנשי אגודת ישראל בשנת 1938 לתנועת המזרחי בניסיון לשיתוף פעולה. בסופו של דבר לא הניב ניסיון זה פירות.⁵⁵ הפנייה נעשתה בברכתם של ראשי מועצת גדולי התורה, הרב גרודז'ינסקי והאדמו"ר מגור, שהדגישו שכל שומרי התורה צריכים להתאחד כדי להבטיח את זכויותיהם הדתיות במדינה היהודית העתידה לקום.⁵⁶ בין השאר נידון בין התנועות נושא החוקה, ובו הסכימו אנשי האגודה לשתף פעולה עם הרב הראשי האשכנזי, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, אשר הציע לכנס את רבני הרבנות הראשית ואגודת ישראל לדיון בנושא החוקה – כינוס שבסופו של דבר לא יצא אל הפועל.⁵⁷

במהלך הדיונים התברר, כצפוי, כי גישתה של תנועת המזרחי לשאלת החוקה שונה מזו של אגודת ישראל. לדידה, הניסיון לחוקק חוקה ברוח עקרונותיה לא היה אמירה מן השפה ולחוץ. בהקדמה למסמך עקרונות

יודעים [...] שיש חלק גדול בעם היהודי שעמדתו היא אחרת ולדעתם יכול להיות עם [...] שלא תהיה התורה הקונסטיטוציה שלו [...] אבל למרות זאת [...] מצידנו יש רצון לשיתוף פעולה אם נוכל לשמור על העיקר שלנו. העיקר הוא כמובן, הבטחת אפשרות של קיום חיים דתיים ללא הפרעה, מתוך הבנה שחוקה שהיא חוקת התורה לא תוכל להתקבל'. הדברים מובאים אצל פונד (לעיל הערה 40), עמ' 185. וראו גם את דברי ברויאר שמביא פונד, שם, בעמ' 186. גם במרס 1945, בפגישה עם חיים ויצמן, העבירו בלוי, ברויאר ולוין מסר דומה.

55 לתיאור המגעים השונים ותוצאותיהם ראו פונד (לעיל הערה 40), עמ' 193-203, ובפרט עמ' 197-201. ראו עוד: נ' קצבורג, 'פרקים בתולדות הציונות והמזרחי בתקופת הנהגתו של הרב בראילן', בתוך: מ' בראילן, **מוולוז'ין עד ירושלים**, תל אביב, תשל"א, עמ' 26-31; אבידור הכהן (לעיל הערה 43), עמ' 124-133.

56 ראו אגרות ר' חיים עוזר (לעיל הערה 36), עמ' שלט, שמ, שמד, שמו, שמו, שמו, שמו, שמו, שמו. שמו, שמו. שמו. ראו עוד אבידור הכהן (לעיל הערה 43), עמ' 127; וינמן (לעיל הערה 4), עמ' 319.

57 על הניסיון ועל כישלונו ראו 'נסיון שלא עלה יפה', בתוך: י' רפאל וש"ז שרגאי (עורכים), **ספר הציונות הדתית**, ב, ירושלים, תשל"ז, עמ' 517-529. דווקא יצחק ברויאר הוא שהעלה את שמו של הרב הרצוג. הוא קבע כי 'הרב הרצוג מתאים הן מבחינה יורידית והן מבחינת התורה לטפל בזה'.

החוקה של המזרחי (עקרונות בלבד), משום שגם תנועת המזרחי לא הציעה חוקה (מפורטת) הובעה התנגדות לחוקה שמשמרת את זכויות המיעוט הדתי אך מפקירה את שאר המדינה לחילוניות גמורה.⁵⁸ עמדתה של תנועת המזרחי עולה גם מן התזכיר ששלחה התנועה לוועדת וודהד.⁵⁹ התזכיר פותח בתפיסת המזרחי, שלפיה לא ניתן להבחין בין לאום לדת,⁶⁰ וממילא התורה היא 'תורת הדת שלנו וגם ספר החוקים שלנו ואין להבדיל ולהפריד ביניהן'. וכן:

על יסוד זה אנחנו מסכמים את דרישותינו העיקריות:
א. חוקת המדינה היהודית תהא מבוססת על יסוד משפט תורתנו, ולשם באור החוקה תתקיים על יד השלטון המדיני מועצה של אנשים בקיאים ומומחים במשפט העברי [...].⁶¹

גם בהמשך התזכיר יש סעיפים המדברים על צביונה של המדינה. סעיפים אלה אמורים היו להיות כלולים בחוקתה: דיני המשפחה יהיו על פי ההלכה; המוסדות הציבוריים ישמרו על כשרות; השבת תהא יום המנוחה הרשמי; 'השפה העברית היא השפה הרשמית'; החינוך במדינה יהיה ברוח מסורת ישראל 'אף כי יש מקום לטפוסים שונים של בתי ספר'.⁶² התזכיר מסתיים בהודעה שתנועת המזרחי מתכוונת להילחם על דרישותיה אלו, ו'אם גם יהיה עלינו לעמוד בפני רוב במדינה, מכוון נגד דרישותינו הללו – מה שקשה לנו לשער – לא נמנע מלעמוד עליהן שיתמלאו'. מדובר אפוא ב'חוקה מעצבת' השואפת לקבע את צביונה של המדינה, והיא מוצגת (לפחות בפומבי) כדרישה שעליה לא יהיה אפשר להתפשר.

58 **דין וחשבון (לעיל הערה 53)**, עמ' טו.

59 **שם, שם**. דברים דומים אמר גם הרב הרצוג בהופיעו לפני הוועדה, כפי שמתואר **שם**, עמ' כא.

60 אפשר להביא לכך מקורות רבים. ראו ד' שוורץ, **אמונה על פרשת דרכים: בין רעיון למעשה בציונות הדתית**, תל אביב, תשנ"ו, עמ' 194: 'בהווית הציונות הדתית לאומיות ודת ירדו לעולם כרוכות זו בזו'; וכן **שם**, עמ' 168-169, ציטוטים אחדים המביעים רעיון זה, בכללם זה של משה אונא: 'על פי משנת הציונות הדתית דת ולאומיות ביהדות הן שני צידי מטבע אחד'.

61 **דין וחשבון (לעיל הערה 53)**, עמ' יז.

62 **שם, שם**.

בהתאם לגישתה זו החליטה תנועת המזרחי לצאת נגד הסוכנות היהודית, שקיבלה למעשה את עמדת אגודת ישראל.⁶³ במכתב תגובה נועם להנהלת הסוכנות היהודית ביקר בחריפות הרב מאיר ברלין, נשיא המזרחי, את עמדת הסוכנות וטען שלא ייתכן שחוקת המדינה לא תהא מבוססת על 'יסודות היהדות'.⁶⁴ יותר מזה, הוא טען שלא ייתכן לקבל את העמדה שענייני הדת יהיו ענייניהן הפרטיים של קבוצות מסוימות ולא יובטחו בחוקה כעניינים לאומיים.⁶⁵ במילים אחרות, קבלת עמדת אגודת ישראל כמוה כהפרדת הדת מהמדינה, דבר שאנשי המזרחי התנגדו לו בחריפות. הם סברו שיש 'לדאוג לכך שבשעת סדור החוקה של המדינה העברית בשלבה הראשון [...] יובטחו העניינים הדתיים בהיקפם הלאומי הצבורי המלא'.⁶⁶ מסיבה זו הם שלחו לוועדת וודהד בלונדון משלחת בראשות הרב הרצוג, אשר הציגה את עמדתם זו.⁶⁷

כמעין הקדמה למאבק שיתחולל כעבור כעשר שנים בין ממשיכיהם של ראשי הסוכנות בכנסת לבין נציגי המזרחי, התפתח כבר ב-1938 עימות בין הסוכנות למזרחי סביב שאלת החוקה. לאנשי הנהלת הסוכנות היה קל הרבה יותר לקבל את גישתה ה'מתגוננת' של אגודת ישראל מלקבל את גישתה ה'מעצבת' של תנועת המזרחי. גישת המזרחי, שהוצגה כאמור לפני ועדת החלוקה, גרמה לכעס רב בקרב אנשי הסוכנות, אשר התנגדו בחריפות למקום המרכזי שנתנו אנשי המזרחי לדת היהודית בעיצוב החוקה העתידה.⁶⁸ גם הביקורת של אנשי אגודת ישראל על המזרחי הייתה מעין נבואה שהגשימה את עצמה (באשר למכשלה האימננטית הקיימת בעמדת המזרחי). כדברי הרב סינקביץ מאגודת ישראל: 'את ההבדל העיקרי בינינו לבין המזרחי אנו רואים בכך שהמזרחי

63 ראו הטקסט המתייחס להערה 53 **לעיל**.

64 **דין וחשבון (לעיל הערה 53)**, עמ' יח-כ; כץ **(לעיל הערה 3)**, עמ' 120. וראו גם דברי הרב הרצוג, **לעיל הערה 59**.

65 בישיבת הנהלת המרכז העולמי של המזרחי השמייע הרב יהודה לייב פישמן את הדברים האלה כלפי עמדת הסוכנות: 'כל מלחמתנו עם האגודה בזה שאנו טוענים שעם ישראל הוא אחד ואין בו סיעות ועדות דתיות'. הדברים מובאים בספרה של בתו: ג' בת יהודה, **הרב מימון בדורותיו**, ירושלים, תשל"ט, עמ' 465.

66 **דין וחשבון (לעיל הערה 53)**, עמ' יח.

67 ראו **לעיל הערה 59**.

68 כץ **(לעיל הערה 3)**, עמ' 118-119. ראו עוד: קצבורג **(לעיל הערה 55)**, עמ' 27-29, שם הוא מנסה אף לשער מה גרם להתנהלותה זו של הסוכנות ומדוע ביכרה את עמדתה של אגודת ישראל.

הולך עתה בשיטת תפסת מרובה. הסיכויים להצלחה אינם גדולים, ובינתיים נפסיד גם את המעט שביכולתנו להשיג.⁶⁹

הן המזרחי הן אגודת ישראל סברו אפוא כי במדינה העתידה תהיה חוקה. ההבדל היסודי ביניהן היה גישתן לעיצוב החוקה, כלומר התשובה השונה שכל אחת מן התנועות נתנה לשאלה אם יש לנקוט גישה 'מתגוננת' במטרה להגן על אינטרסים קהילתיים צרים, או גישה 'מעצבת' במטרה להשפיע על אופייה של המדינה.⁷⁰

69 אבידור הכהן (**לעיל** הערה 43), עמ' 131. התייחסויות דומות לעמדת המזרחי, של רבנים נוספים שהשתייכו לאגודת ישראל, ראו שם בעמ' 129-132.

70 ראו אונא (**לעיל** הערה 30), עמ' 84-86; ש' אליאש, 'העמדה הדתית, ציונית ולא-ציונית, לתכנית חלוקת ארץ-ישראל, תרצ"ז-תרצ"ח (1937-1938)', בתוך: מ' אביזוהר וי' פרידמן (עורכים), **עיונים בתכניות החלוקה: 1937-1947**, באר שבע, תשמ"ד, עמ' 65; ורהפטיג (**לעיל** הערה 8), עמ' 57.

עלייתו ונפילתו של רעיון החוקה

הפוליטיקה הציונית-דתית עברה בתוך כשלוש שנים (1947-1950) מהפך ביחסה לחוקה: מייזום והובלה של רעיון כינונה של חוקה למדינה להתנגדות בפועל לחיקוקה. כיצד התחולל בזמן כה קצר מהפך שכזה, ומה היו הגורמים לו? בפרק זה אנו מבקשים לבחון את עמדותיה של הציונות הדתית בשאלת החוקה ולעמוד על הגורמים לשינוי.⁷¹ טענתנו היא שבעיקרו של דבר תמכו גורמים מרכזיים בציונות הדתית בכינונה של חוקה. אולם אופורטוניזם, מקסימליזם פוליטי ונוקשות אידאולוגית הביאו בסופו של דבר להתנגדותם של רוב מנהיגי הציונות הדתית לחיקוקה של חוקה. התנגדות זו נתפסת עד היום כעמדה המסורתית של הציונות הדתית בסוגיית החוקה.

1. מחשבות על חוקה ערב קום המדינה

שני גורמים הניעו את היזמה לחיקוק חוקה בחודשים שלפני הקמת המדינה: התפיסה המקורית של אלו שפעלו למען הקמת המדינה, ולפיה לא ייתכן להקים מדינה מודרנית ומתוקנת ללא חוקה, והתכתיב של הוועדה המאוחדת לארץ ישראל של האו"ם, שקיבל תוקף בהחלטת החלוקה מכ"ט בנובמבר 1947.⁷² השושבין המרכזי של החוקה בתקופה זו, וגם לאחר הקמת המדינה, היה עורך הדין זרח ורהפטיג. עם בואו לארץ ומינויו לראש מחלקת החוק של הוועד הלאומי, החל ורהפטיג – בד בבד

71 לא נתייחס כאן לשאלת ה'אשמה' שבאי-חיקוקה של חוקה. כאמור, גדול המתנגדים לחוקה היה בן-גוריון, ונימוקיו התייחסו בעיקר לנוקשותה של החוקה ולעליונותה, אך נראה כי גם הוא שינה את עמדתו בתקופה המדוברת. החוקרים חלוקים באשר למשקלם היחסי של הדתיים בסיכול החוקה ובאשר למידת השפעתם על עמדותיו של בן-גוריון. ראו נ' ינאי, 'המעבר למדינת ישראל ללא חוקה', בתוך: ו' פילובסקי (עורכת), **המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות**, חיפה, 1990, עמ' 31; ג' גולדברג, 'כשנוטעים עצים אין צורך בחוקה': על בנין, מדינה וכינון חוקה', **מדינה, ממשל ויחסים בין לאומיים** 38 (תשנ"ג), עמ' 37; א' כהן, **הטלית והדגל**, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 122; ב' נויברגר, **ממשל ופוליטיקה במדינת ישראל**, יחידה 3, תל אביב, תשנ"ח, עמ' 33.

72 ראו לעיל הערה 9.

עם העבודה השוטפת שהתחייב לה⁷³ – לנסח רעיונות ראשוניים לחוקת המדינה היהודית. במסגרת זו כתב ארבעה תזכירים חוקתיים. עיון בתזכירים אלו מוכיח שוורהפטיג ראה את עצמו, לפחות בשלב זה, כמי שמוביל מאמץ חוקתי בשם כלל היישוב ולמענו. התזכירים יוחדו בעיקר לשאלות חוקתיות כלליות, והעיסוק בשאלות דת ומדינה תופס בהם רק חלק קטן של הדיון. אף אחד מהתזכירים אינו מציג את תפקידה החינוכי של החוקה או את תפיסת החוקה כמעצבת את תודעת האומה, והם מתמקדים כולם בהיבטים הטכניים שחוקה אמורה לעסוק בהם. תזכירים א' ו'ב עוסקים בשאלות חוקתיות רחבות. הם מאזכרים את המלצותיה של ועדת החלוקה של האו"ם,⁷⁴ תוך התייחסות להיבטים החוקתיים של המדינה שעתידיה לקום בגבולות החלוקה. עם זאת ורהפטיג הבהיר כי חשיבותה של חוקה למדינה העתידיה אינה נובעת רק מהמלצותיה של ועדת האו"ם, אלא היא מצע חיוני לקיום משטר יציב במדינה:

א. אין ספק בדבר שאין אנו יכולים לקבל את השיטה האנגלית ונצטרך אפוא, לקונסטיטוציה בכתב. זה נובע ממסקנות ועדת או"ם וגם מן המצב, הרי אין לנו לסמוך על מסורת קונסטיטוציונית עצמאית של הזמן האחרון.⁷⁵

ורהפטיג גם התווה קווים עיקריים לאופי החוקה הרצוי בעיניו:

ב. מבין שתי השיטות, האמריקאית והאירופית, נראה לי כי מכמה בחינות כדאי לבחור בשיטה האמריקאית ולסדר קונסטיטוציה קצרה עד כמה שאפשר. המצב העדין בו אנו

73 עבודתו השוטפת כללה העלאת יזמות חקיקה; ביקורת החוקה (קרי, עקרונות המנדט הבריטי); שיפוט רבני; הכנת תכניות חקיקה לעתיד הקרוב; אדמיניסטרציה משפטית; בעיות משפטיות בעלות חשיבות מיוחדת לציבור היהודי; נכסי הציבור. ראו ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 22–23.

74 המלצות אלו פורסמו באוגוסט אותה שנה, והיו הבסיס להחלטת החלוקה בכ"ט בנובמבר.

75 תזכיר א, בתוך: ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 445. יש לשים לב כי בעניינים אלו, כמו בשאר העניינים שהוא עוסק בהם, ורהפטיג לא הסתפק בפרישת הבעיות המצריכות דיון, אלא גם הציע את הפתרון הראוי בעיניו.

נתונים מחייב להרבות בסתום יותר מאשר במפורש ויש להשאיר מקום גם לפרלמנט להוסיף או לגרוע אחר כך.⁷⁶

נשים לב כי אין כאן כל יומרה באשר לתפקידה הערכי והחינוכי של החוקה. ורהפטיג הציע (הצעה שהסתייג ממנה לאחר זמן) ליצור חוקה קצרה ולא מפורטת, שמחד גיסא תהיה חוקה כתובה ומאידך גיסא תאפשר מרחב פרשנות סביר בהמשך.

בתזכירו מנה ורהפטיג עוד עניינים חוקתיים חשובים שיש לתת עליהם את הדעת. הוא דן בשאלת מעמדה של הממשלה, בשיטת הבחירות הרצויה, בזכויות המיעוטים הלאומיים במדינה היהודית, בקיומה ואופייה של הביקורת השיפוטית, באופי היחסים בין כלכלותיהן של המדינות היהודית והערבית ובשאלת מעמדה של ירושלים, שעל פי המלצות ועדת האו"ם הייתה אמורה להישאר בריבונות בין-לאומית ואזרחיה היו אמורים לבחור את אזרחותם. אחת השאלות שהטרידו את ורהפטיג, בעיקר לנוכח היחס הדמוגרפי בין יהודים לערבים במדינה העתידה לקום, הייתה שמירת אופייה היהודי של המדינה. הוא ביקש לפתור זאת באמצעות שני מרכיבים: נשיא יהודי ועלייה חופשית. בנוגע לנשיא הוא כתב:

ט. שאלת הנשיא. בקשר עם זה חשוב הוא להבטיח באופן חוקי שהנשיא יהיה יהודי. עצם הדבר שהמדינה נקראת 'יהודית' מחייב שזה יובע באופן סמלי לכל הפחות בהבטחה חוקית
זו.⁷⁷

העלייה היהודית הייתה קריטית לקיומה של המדינה היהודית, ולא רק עניין סמלי. ורהפטיג התריע כי בגלל הרוב היהודי הרופף במדינה העתידה עלולה להיווצר בעיה באשר לעלייה חופשית של יהודים, ולכן הוא הציע כי עיקרון זה ייקבע כבר בהקדמה לחוקה, כדי לבססו כערך חוקתי עליון:

נדמה לי כי הדרך היחידה היא לכלול בהקדמה (Preamble) של הקונסטיטוציה, מקום שם מדובר על העקרונות שעליהם מושתתת

76 שם, עמ' 445.

77 שם, עמ' 443.

הקונסטיטוציה, סעיף מפורש כי כל יהודי הרוצה לבחור למולדתו רשאי לעשות כן.⁷⁸

אף שסבר כי ראוי שתהיה לחוקה העתידית הקדמה, נמנע ורהפטיג מלהציע נוסח משלו (מן הסתם משום שהיה ער לרגישויות שעלולות להתעורר סביב נוסח ההקדמה). לסוגיות דת ומדינה הקדיש סעיף אחד והציג בו, במפתיע, גישה פרגמטית ואופטימית. בתזכיר א הוא כתב:

יא. בנוגע לזכויות המעוטים הדתיים הרי הצעת הרוב מבטיחה את תחיקת המשפחה ואת המעמד האישי של המעוטים הדתיים לרבות עניין ההקדשות.

בקשר עם זה כדאי לציין כי אחת הפרובלמות החשובות של הקונסטיטוציה הבאה הוא סידור היחסים בין דת ומדינה, לא רק ביחס למעוטים הלאומיים, אלא גם בחיים היהודיים פנימה. **לאשרנו הפרובלמות האלו ניתנות להסתדר פחות או יותר בלי זעזועים יתרים.** הבעיות הדתיות הכי חשובות הטעונות סדור קונסטיטוציוני הן: הבעיה של שמירת יום מנוחה – שבת, תחיקת המשפחה והמעמד האישי, לרבות סדור ענייני ההקדשות, וארגון הקהלות והרבנות. סבור ומתקבל על הדעת בכל העניינים האלה שהבטחת ה'סטטוס קוו' תהיה הפתרון הרצוי [...]

בשים לב לליברליות של החוק היהודי הדתי בשטח של תחיקת המשפחה והמצב האישי ובשים לב לנטיה הטבעית הטבועה בשדרות רחבות של היהודים להמשיך את הצורה המסורתית בעניינים חיוניים אלה, **אין להניח כי תהיה איזו שהיא התנגדות מצד חוקים חשובים נגד החוקים הנ"ל.**⁷⁹

לא ברור אם האופטימיות של ורהפטיג נבעה מגישה נאיבית למציאות או מניסיון להדחיק קשיים שהיה מודע להם היטב, שכן מאוחר יותר הפכה האי-הסכמה בשאלות דת ומדינה לאחד מטיעונו נגד חיקוק חוקה. כך או אחרת, התייחסותו המינורית לשאלת אופייה היהודי של המדינה

78 שם, עמ' 447.

79 שם, עמ' 444 (ההדגשות שלנו).

ולביטוי יהדותה בחוקה מחזקת עוד יותר את התחושה שבשלב זה היה ורהפטיג 'ממלכתי' וחף מניסיונות לעצב חוקה בצלמו וכדמותו – על פי האידאולוגיה הציונית־דתית שהדריכה אותו מאוחר יותר. הדרישה הרחבה ביותר בעניין דת ומדינה, שגם היא מוזכרת רק ברמז, היא הדרישה לשמור על הסטטוס קוו. ורהפטיג לא ציין זאת באופן מפורש, אך ייתכן מאוד שהוא התכוון למכתב הסטטוס קוו המפורסם שהוזכר לעיל.⁸⁰

ורהפטיג הפיץ את תזכיריו לאישים שונים וביקש את תגובתם. בצד פנייתו לרב עוזיאל (ראו התייחסותנו אליה בנפרד להלן) ולרב מאיר ברלין (בר־אילן. לא מצאנו מענה לפנייתו זו),⁸¹ פנה ורהפטיג לכמה משפטנים. בידינו תגובותיהם של ד"ר אוגוסטו לוי, אז חבר הנשיאות האקדמית של בית הספר הגבוה למשפט וכלכלה בתל אביב, ותגובתו של ד"ר פלטיאל דיקשטין (דייקן) מאותו מוסד. לוי העיר על מספר עניינים חוקתיים וחיזק את דעתו של ורהפטיג על חשיבותה של חוקה כתובה. דיקשטין הציע להכניס לחוקה סעיף המפנה אל המשפט העברי במקרה של לקונות והעיר הערות נוספות בעניין הדין האישי.⁸²

שני התזכירים נכתבו במהלך חודש אוקטובר 1947 ועם פרסומם גרמו להתמרמרות מצד הסוכנות היהודית, שלא הסכינה לכך שהוועד הלאומי, ולא היא, יעסוק בניסוח החוקה העתידית. אמנם ורהפטיג 'הורחק'

80 בפרספקטיבה של שנים, בספרו העוסק בעיקרו בסוגיות דת ומדינה, ניסה ורהפטיג לצייר תמונה שונה. הוא טען בו כי כבר בתזכיר א' הפניתי את תשומת הלב לחשיבותו ודחיפותו של הסדר היחסים של דת ומדינה. נימת דבריו בתזכיר עצמו שונה. בהמשך דבריו בספרו הוא גרס כי מטרתו הייתה לשמר את הסטטוס קוו, ובכך למנוע ויכוח על יצירת מודוס ויונדי חדש. הוא אמר במפורש כי הסטטוס קוו כלל את מכתב הסוכנות היהודית לאגודת ישראל וציין עוד נושאים שעליהם היה סטטוס קוו. עם זאת ייתכן כי גם כאן מדובר בפרשנות מאוחרת שבאה במסגרת ספרו, המעלה על נס את פועלו למען ביצור חומות הדת במדינה (ראו ורהפטיג [לעיל הערה 8], עמ' 34–35). על מכתב הסטטוס קוו ראו מ' פרידמן, 'ואלה תולדות הסטטוס קוו: דת ומדינה בישראל', בתוך: פילובסקי (לעיל הערה 71), עמ' 55–64.

81 ראו **ארכיון ורהפטיג**, תיק 291. מכתבו לרב ברלין נושא את התאריך 14 באוקטובר 1947, ומכאן שנשלח אליו רק התזכיר הראשון.

82 נראה כי זו הפעם הראשונה שהועלתה ההצעה לשלב בדרך זו את המשפט העברי בחוקתה של המדינה העתידה לקום. לא מפתיע שדיקשטין, מאנשי המשפט העברי, הוא שהציע הצעה זו. הצעתו אומצה מאוחר יותר על ידי ורהפטיג ואחרים. על הצעה זו ועל הסיבות שבגללן היא לא התקבלה בסופו של דבר, ראו בהרחבה רדזינר ופרידמן (לעיל הערה 14), עמ' 226–239.

רשמית מהכנת החוקה, ומלאכה זו הופקדה בידי של ליאו כהן, אך למרות זאת המשיך בעיסוקו זה. את התזכירים ג' ו' כתב לאחר החלטת החלוקה, בראשית 1948, ושניהם נושאים אופי אופרטיבי בהשוואה לתזכיריו הראשונים. תזכיר ג' מיוחד כולו לשיטת הבחירות ולאופן הבחירות במדינה העתידה לקום ומציע תכנית מפורטת בעניין.⁸³ תזכיר ד' היה בעיניו של ורהפטיג הצעה אופרטיבית לאופן ניהול המדינה בתקופת המעבר, או מה שהוא כינה שם: 'חוקה קטנה'.⁸⁴ גם תזכיר זה⁸⁵ עוסק בעיקר בהסדרת העניינים המשפטיים הנדרשים לקראת הקמת מדינה. עיסוקו בעניינים דתיים מוגבל כמעט אך ורק לאותם נושאים שורהפטיג עמד עליהם לפני כן – השבת והדין האישי.⁸⁶ המשפט העברי מופיע בתזכיר רק במובלע. ורהפטיג לא השתמש בביטוי עצמו, אלא הציע כך:

ז. השפוט בבתי המשפט האזרחיים יתנהל לפני החוקים שהיו בתוקפם ביום שלפני ביטול המנדט **ובהתאם למשפט התורה** וליסודות הצדק והיושר.⁸⁷

- 83 ורהפטיג פרסם את התזכיר כבר באותה שנה. ראו ז' ורהפטיג, 'בעיות של תקנות הבחירות לאסיפה המכוננת ולבית הנבחרים של המדינה היהודית', סיני כג (ניסן-אלול תש"ח), עמ' כד-מט. התזכיר ממעט להביא מקורות יהודיים, ולכן נראה כי לא היה בבחירתו של ורהפטיג לפרסמו בסיני – קובץ תורני באופיו – הרצון להוכיח כי הוא פועל בשם שולחיו כאשר הוא כתב תזכירים אלו.
- 84 לדבריו של ורהפטיג, הוא שאב מונח זה מחוקת המעבר הפולנית של 1918 (ורהפטיג קנה את השכלתו המשפטית בוורשה). ראו ורהפטיג [לעיל הערה 8], עמ' 449. אונא מספר (מפיו של ורהפטיג) שהוא היה אחד מעורכי הדין היהודים המצליחים של ורשה באותם ימים. ראו אונא [לעיל הערה 30], עמ' 88. שימוש מאוחר יותר במונח זה, ייתכן שבעקבות ורהפטיג, התייחס לטיטה אחרת של חוקת מעבר, שתשמש עד לקבלתה של חוקה קבועה: תיק ג-5672/24 בארכיון המדינה נושא את הכותרת 'חוקה זעירה', ובתוכו חומרים העוסקים בחוקה.
- 85 נראה סביר שהרציונל העומד ביסוד פקודת סדרי השלטון והמשפט, שנוסחה לאחר זמן בידי חיים כהן, נלקח מתזכירו של ורהפטיג. ורהפטיג עצמו טען שהצעתו 'שמשו בסיס לכל ההצעות הבאות'. ראו ורהפטיג [לעיל הערה 8], עמ' 33; רדזינר ופרידמן [לעיל הערה 14], עמ' 235.
- 86 בעניין השבת הציע ורהפטיג שהיא תהיה יום של 'מנוחת הגוף והנפש', ניסוח שהיה במוקד הדיונים על חוק שעות עבודה ומנוחה וחוק השבת. ורהפטיג תיאר את סוגיית אופיו של יום השבת כאחת הסוגיות שעליהן נסב מאוחר יותר הוויכוח בכנסת על חוק השבת (ורהפטיג [לעיל הערה 8], עמ' 262, 266-268).
- 87 שם, עמ' 451 (ההדגשה שלנו).

בדברי ההסבר לסעיף זה הוא כתב:

הבטוי 'משפט התורה' כוונתו למשפט העברי בכללותו שהוא בעצם משפט תורת משה עם האינטרפרטציה שלה. סבורנו כי הבטוי המקובל 'משפט עברי' אינו מדויק בנידון זה מכיוון וכל משפט המדינה היהודית יהיה משפט עברי [...] עצם התיקון 'יסודות משפט התורה' בא כאן כחליפין לסעיף 46 של דבר המלך במועצה על פלשתינה (א"י) משנת 1922 הנוקט בלשון זו: 'בהתאם ליסודות החוק המקובל ולעיקרי הצדק הנוהגים באנגליה'.⁸⁸

ייתכן שבכך קיבל ורהפטיג את הצעתו של דיקשטין, להכניס לעת עתה את המשפט העברי לחוק המדינה בדרך של הפניה.⁸⁹ בדברי ההסבר לתזכירו הציע ורהפטיג כי לחוק המעבר המוצע תוקדם 'הכרזה חגיגית' שתיתן ביטוי 'לרגשות של עם ישראל לרגלי תחיית המדינה היהודית בארץ ישראל'.⁹⁰ בלי לומר זאת הוא התכוון להקדמה לחוקה, הפריאמבל (Preamble). שוב הוא נמנע מלהציע נוסח משלו להכרזה, אף שבדבריו המאוחרים הופכת ההקדמה למוקד ולטעם קיומה של החוקה.⁹¹

תזכיריו של ורהפטיג מעידים כי בראש מעייניו עמד **קידום חיקוקה של חוקה**. הוא היה מודע לאופייה של החוקה שאפשר יהיה להגיע אליה בהסכמה, ויותר מראש על הדגשת הסדרים בנושאי דת ומדינה העלולים להיות שנויים במחלוקת. מטרתו הייתה להציג חוקה שתהיה רלוונטית וקבילה גם בעיני בני שיחו מהמפלגות החילוניות. תזכיריו ממעטים לעסוק בנושאים 'יהודיים', וכמעט שאינם עוסקים בהכרזות ובשאלות של רוח – שסביר שוורהפטיג היה מודע להן היטב ופסח עליהן בכוונת מכוון.

כבר בשעת כתיבת תזכיריו הראשונים פתח ורהפטיג בדו־שיח עם הרבנות הראשית בשאלת החוקה. בהרצאה שנשא לפני מועצת הרבנות

88 שם, עמ' 452.

89 ורהפטיג פעל לקידום רעיון זה במסגרת חברותו בוועדת משנה של המועצה המשפטית שליד ועדת המצב. ראו רדזינר ופרידמן (לעיל הערה 14), עמ' 226–239.

90 ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 451.

91 הצעתו של ורהפטיג 'אומצה' על ידי מנסחי הצעת החוקה של המכון הישראלי לדמוקרטיה, שאימצו את הכרזת העצמאות כפריאמבל של הצעת החוקה.

הראשית שטח את עיקר האתגרים העומדים לפני הציבור הדתי בהקשר של חוקת המדינה היהודית והצהיר על רצונו לשמוע את חוות דעתה של הרבנות הראשית בעניין.⁹² בעקבות הרצאתו יזם הרב הרצוג הקמת ועדה של הרבנות הראשית שתעסוק בנושא החוקה, אולם ועדה זו לא פעלה בסופו של דבר.

בשלב זה לא נתקל ורהפטיג בהתנגדות רבנית למפעלו. ברצותו לקדם את הפרויקט ובהכירו את תפיסותיו של הרב הרצוג, אשר צידד ביצירת חוקה על פי התורה, שלח ורהפטיג את תזכירו דווקא לרב הראשי הספרדי הרב עוזיאל.⁹³ ואכן, תקוותו לא נכזבה. הרב עוזיאל נראה כתומך בהם, והערותיו נוגעות לשאלות חוקתיות כלליות יותר משהן נוגעות לעניינים יהודיים.⁹⁴ עם זאת בזיכרונותיו תיאר ורהפטיג תמונה מעט שונה. שם הוא טוען כך:

בדיונים הרבים שקיימנו עם דַּבְרֵי הַיְשׁוּב, ומן התגובות שקיבלתי על התזכירים בעניין הבעיות הקונסטיטוציוניות, למדתי עד כמה קלושים הסיכויים להבטיח בחוקה זיקה ראויה למורשת אבות. נתגברו בחוגי חששות רציניים, כי קבלת חוקה משוריית עליונותה על כל חוק אחר, עלולה לסכן את ייחודם של נישואים

92 ראו ורהפטיג (לעיל הערה 6), עמ' 33. ראו גם אי"ה הרצוג, **תחוקה לישראל על פי התורה**, א, א' ורהפטיג (עורך), ירושלים, תשמ"ט, עמ' כה-כו, וכן **שם**, הערה 6. מדברי עורך הספר וכותב המבוא, איתמר ורהפטיג, עולה כי הרב הרצוג אכן לא הגיב באופן מפורט לתזכירו ורעיונותיו של ורהפטיג, אלא עסק בכתבת ספרו ההלכתי על התחוקה על פי התורה. ורהפטיג טוען כי אביו, זרח ורהפטיג, קיבל מהרב הרצוג חלק מספרו בשבט תש"ח (**שם**, עמ' כו). הרב הרצוג עצמו ראה את פועלו החוקתי כחלק מתפקידו כרב ראשי. במבוא למאמרו **ביבנה** הוא כתב: 'מועצת הרבנות הראשית המורחבת לארץ ישראל הטילה עלי את התפקיד להכין מצע שיובא לפני ועדת ביקורת [...] למרות טרדותי העצומות כבר התחלתי בעבודה שהוטלה עלי' (אי"ה הרצוג, 'התחיקה והמשפט במדינה היהודית', **יבנה** ג (תש"ט), עמ' 9). לפי הערת העורך – הוא זרח ורהפטיג עצמו – המאמר נמסר למערכת בשבט תש"ח, כלומר הרב הרצוג עבד על עניין החוקה בד בבד עם עבודתו של ורהפטיג.

93 ככל שהעלתה בדיקת החומרים הארכיוניים והאחרים שבידינו, ורהפטיג לא פנה לרב הרצוג בעניין, אף שהוא עצמו מעיד כי היה לו קשר אמיץ אתו (ראו ורהפטיג [לעיל הערה 6], עמ' 30).

94 על כך נרחיב להלן בסעיף ד(2): 'תגובות רבניות לתזכירי ורהפטיג'.

וגירושין כדת משה וישראל, זכות לחינוך דתי לכל הרוצים בכך, ייחס של שבת קדש במדינה היהודית העתידה לקום.⁹⁵

לא ברור לנו למי התכוון ורהפטיג באמרו כי התגובות שקיבל לימדוהו שקלושים הסיכויים לחוקה ראויה מבחינה דתית, מה גם שתזכיריו עסקו אך בקושי באופייה היהודי של המדינה. נראה לנו כי הוא סרטט תמונה שונה מזו העולה מניתוח תזכיריו והציג את עצמו כמי שפעל מלכתחילה למען חוקה 'חינוכית' המדגישה את יהודיותה של המדינה. וכך, בריאיון מ-1985 טען שהתנגד לחוקה, מאחר שהבין כי לא תהיה בת הדמות שציפה לה: 'השתדלתי במועצת המדינה הזמנית ולפני כן **שתהיה חוקה עם קצת הרגשה יהודית**. לא הצלחתי, ראיתי שלא רוצים, אז אם זה חוקה יבשה ללא שום גיוון או אפילו נגיעה ליסוד מסורתי, אז למה לי לתת לחוקה חילונית ייחוס שכל החוקים יהיו כפופים אליה'.⁹⁶

ודוק: דווקא תזכיריו של ורהפטיג הם 'יבשים', ויש בהם מעט מאוד 'נגיעה ליסוד מסורתי'. ברור אפוא שיש פער גדול בין תיאורו המאוחר, המעמיד במרכז את סוגיות אופייה היהודי של המדינה, ובין פועלו המוקדם, שבו הוא עסק בסוגיה זו אך בשוליים.

2. בימי מועצת המדינה הזמנית: מוודאות לספק

גם בפרק הבא של פרשת החוקה מילא ורהפטיג תפקיד מרכזי, וכמעט עד סופו היה ברור שהוא – המייצג את המזרחי ואת הפועל המזרחי – תומך בחיקוקה של חוקה כתובה. הוא המשיך להתרכז בהסדרים שלטוניים יסודיים, ועל כן רוב דיוניה של הוועדה עסקו בשאלות אלה. עם זאת בשלב זה כבר נחשפו הבדלים אידאולוגיים עמוקים בין חברי הוועדה בכל הנוגע למקומה של הדת במדינה, וממילא גם בנוגע לאופייה של החוקה האידאלית. חשוב לציין כי בשלב זה גילה ורהפטיג עמדות אידאולוגיות חדשות, אולם רק כתגובה לדבריהם של אחרים.

95 ורהפטיג (לעיל הערה 6), עמ' 21. למעשה, דברים אלה נכונים במידה רבה כתיאור התגובות שקיבל ורהפטיג מרבנים על הצעתו של ליאו כהן, כפי שנראה בהמשך, ולא על התזכירים שכתב ורהפטיג עצמו.

96 ראו ד' שרפמן, **שלטון מול זכויות אדם בישראל**, חיפה, תשנ"ז, עמ' 45 (ההדגשות שלנו). המחברת מביאה שם ציטוטים מדברי הכנסת בעניין עמדתו הערכית של ורהפטיג בעת ההיא. הדברים עוסקים בתיאור הדיון במליאה שהתקיים ב-1950 (ראו בהמשך).

לאחר הקמת המדינה, וכפי הנראה מתוך חוקרה לפועלו במסגרת הוועד הלאומי, מונה ורהפטיג לעמוד בראש ועדת החוקה שליד מועצת המדינה הזמנית.⁹⁷ המנדט של ועדת החוקה היה מוגבל. בישיבתה הראשונה הבהיר את העניין שר המשפטים פליקס רוזנבליט (לימים פנחס רוזן):

לכאורה רק האספה המכוננת תחליט על החוקה, אח"כ תתפזר ויערכו בחירות חדשות על פי החוקה. אבל מועצת המדינה רוצה להקל על האספה המכוננת ולהכין לה הצעת חוקה לדין ולהחלטה. ספק אם הממשלה תדון בהצעות החוקה ויתכן שהיזומה תשאר בידי הוועדה שתסכם את הצעותיה ותביא אותן לפני מועצת המדינה.⁹⁸

ורהפטיג הוביל את הדיונים והכתיב את סדר היום של הוועדה עד סיום פעולתה. ההצעה המרכזית שנדונה בה הייתה הצעתו של ליאו כהן. נראה שבשלב זה, שוב מתוך כוונה להגיע להסכמה ולתוצאות מעשיות בדרך לחיקוק חוקה, עקף ורהפטיג בדרך כלל את הסוגיות הרגישות של יחסי דת ומדינה והוביל את הוועדה לדיונים בשאלות חוקתיות, כגון: שיטת השלטון, אופן הפרדת הרשויות, שיטת הבחירות ופעולת המנהל. עם זאת בדיוניה הראשונים של הוועדה, ולאחר שסורטטו השאלות החוקתיות המרכזיות שעליהן יש לדון, הקדישה הוועדה שלושה דיונים גם לשאלות המהותיות: אופייה של המדינה; משמעות יהודיותה; היחסים בין דת למדינה. חשוב לציין כי דיונים אלו נשאו אופי עקרוני ולא נסבו על סעיף זה או אחר בהצעת החוקה. עיון בפרוטוקולים של הוועדה מגלה כי בשאלות האידאולוגיות לא התקיים דיון בסעיפי החוקה, וכל אחד מחברי הוועדה רק הרצה את משנתו האידאולוגית. אופי זה של הדיונים והעובדה שהם נותרו בגדר הצהרות ולא נפרטו לעיסוק בסעיפי החוקה ה'נפיצים' (דת ומדינה), מלמדים אולי כי גם כאן לא התכוון ורהפטיג

97 על בחירתו לראשות הוועדה כתב ורהפטיג כי היא נעשתה על בסיס אישי, ולא לפי המפתח המפלגתי המקובל. ראו ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 60.

98 פרוטוקול הישיבה מיום 3 באוגוסט 1948 נמצא בארכיון ורהפטיג, תיק 95-א. בהמשך דבריו הדגיש רוזנבליט שכדי שהמדינה תתקבל כחברה באו"ם, עליה לקבל חוקה.

לחרוג מהאסטרטגיה של הימנעות ממשברים. אולם בדיונים אלו הוא חידד את תפיסותיו ואת תפיסותיה של הציונות הדתית באשר לאופייה היהודי של המדינה.⁹⁹ הדיון חידד גם את ההבדלים (בשלב זה) בין התפיסה החרדית, האגודאית, לבין זו של המזרחי (כל השלוש פעלו בשלב זה כסיעות נפרדות) באשר לעצם כינונה של חוקה.

יחסו החיובי של ורהפטיג לחוקה בלט בהשוואה ליחסו של מאיר דוד לוונשטיין, נציג אגודת ישראל בוועדה. האחרון הציג את העמדה האגודאית הטהרנית והקיצונית ביותר, זו שנתקבעה ונשמעת גם כיום. כלומר, העמדה המוצהרת של מועצת גדולי התורה, שאותה ראינו לעיל, ולא העמדה הפרגמטית מ-1938. את דבריו פתח לוונשטיין בשלילה מוחלטת של החוקה: 'בראשית דברי, רצוני להגדיר את עמדת אגודת ישראל **כלפי מתן חוקה בכלל**. לפי השקפת אגודת ישראל, הרי לתורה הכתובה והמסורה הסמכות הרבנית בחיי ישראל. השקפה זו הייתה נחלת עם ישראל במשך כל הדורות'.¹⁰⁰ בהמשך דבריו הוא הציע תיקונים והוספות לחוקה המוצעת. הראשון שבהם קובע: 'התורה היא חוקת מדינת ישראל'.

בהתייחסותו העניינית להצעת ליאו כהן ולשאר ההצעות עומד לוונשטיין על היותן כולן מנותקות מתורת ישראל וחפות מכל ביטוי לרוחו הדתית של עם ישראל ולאופייה המיוחד של מדינה יהודית, כפי שראתה אותה אגודת ישראל. לאור זאת הוא מנה כמה הצעות לסעיפים 'פרגמטיים' לחוקה, הצעות שהיה ברור לו כי לא יוכלו להתקבל על דעת אף אחד מהנוכחים האחרים (למעט, אולי, ורהפטיג).¹⁰¹

99 במסגרת 'הדיון הכללי' הוזמנו חברי הוועדה להתבטא במכלול השאלות החוקתיות שהועמדו לפניהם, וייתכן כי בחירתם של רוב חברי הוועדה שדיברו לפני ורהפטיג לעסוק בשאלת דת ומדינה הכריחה גם את ורהפטיג לעסוק בשאלות אלו בנאומו. מאידך גיסא, כיושב ראש הוועדה הוא לא מנע אופי זה של דיון. הוויכוח התפרש על פני שלוש ישיבות – ב-11 וב-18 באוגוסט וב-8 בספטמבר 1948. ראו **ארכיון ורהפטיג**, תיק 95-א.

100 **שם**, עמ' 22 בחוברת 'הדיון הכללי בישיבות הוועדה', שהודפסה על ידי ועדת החוקה של מועצת המדינה הזמנית (ההדגשה במקור). עם זאת ראוי להדגיש כי אף לוונשטיין מתייחס בהמשך דבריו לקבלת חוקה כאל נתון וקובע: 'כנראה לא הוכשר עדיין הדור. עודנו הולכים בדרכי הגויים לתת לנו בעצמנו חוקה. לכן מן ההכרח לנקוט עמדה להצעות החוקה ולדרוש את הניתן לתיקון'.

101 למשל: 'המדינה תעשה למניעת פגיעות בדיני התורה במוסדותיה ובמוסדות רשויותיה'; 'המדינה תשאף להשליט את משפט התורה בכל ענפי החיים' (**שם**, עמ' 23).

ורהפטיג הציג גישה שונה לחלוטין. בדבריו אין ולו רמז לשלילת רעיון החוקה כשלעצמו, ובוודאי שלא הד לתפיסה ש'התורה היא חוקת מדינת ישראל'. אולם הצורה שהוא הביע את עמדתו בשאלות דת ומדינה בהקשר החוקתי שונה מהעמדה העולה מתזכיריו כפי שהצגנו לעיל. הדרישות שהועלו בתזכירים בעניין מקומה של הדת היו צנועות והתיישבו עם הסטטוס קוו. בוועדת החוקה, לעומת זאת, הציג ורהפטיג עמדה אידאליסטית שהדגישה את אופייה היהודי של המדינה ופרטה אותו גם לפרוטות מעשיות. בכך הרחיק את שותפיו החילוניים וצמצם את הסיכוי להגיע להסכמה על תוכנה של החוקה. קרוב לוודאי שבחירתו של ורהפטיג להרחיב בנושאים אלה הושפעה מהדברים שנאמרו בוועדה על ידי הדוברים שקדמו לו,¹⁰² וכן מן הביקורות שהשמיעו רבנים על הצעת כהן (להלן נסקור את הביקורות האלה). ברור כי גם בשלב זה לא התנגד ורהפטיג לחיקוק חוקה, אלא שעתה הציב קווים לדמותה של החוקה האידאלית בעיניו.

את דבריו פתח ורהפטיג באופייה הרצוי של ההקדמה לחוקה. הוא סבר שהיא צריכה לבטא את זיקתה של המדינה היהודית המתחדשת למלכות ישראל ההיסטורית ולהדגיש את היותה המשך לאותה ישות מדינית עתיקה, ולא גוף מדיני חדש. לנוכח זאת הוא ביקר בחריפות את הצעתו של ליאו כהן, שהפרידה בפועל בין דת למדינה והציגה מודל של חוקה שעשוי להתאים למדינה חילונית, אך לא למדינה בעלת אופי דתי כמדינת ישראל. לדבריו, 'אין בהצעת החוקה של ד"ר כהן – מלבד בהקדמה – שום דבר על הדת; נוסחתה היא ליברלית ומתחמקת מליתן תשובה ברורה לענייני הדת. ואני סבור שצריך לתת מעמד לדת ישראל במדינת ישראל'.¹⁰³ ורהפטיג הרחיק עד ברית המועצות וקבע כי אפילו

102 ורהפטיג היה אחרון הדוברים בדיון זה ולא יכול היה לפטור את עצמו מלהגיב לדבריהם של הדוברים שקדמו לו. חלק מהם הציגו עמדות אידאולוגיות, והוא היה חייב להתייחס אליהן ולהציב מולן עמדה אידאולוגית מנוגדת. הפיכת החוקה לגורם ערכי הובילה לוויכוח אידאולוגי על אופייה, ודבר זה מאפיין גם את הדיון שהתקיים עליה בהמשך הדרך. ראו להלן בפרק ה את דברי הביקורת של אליעזר גולדמן.

103 **ארכיון ורהפטיג**, תיק 95-א, עמ' 19 בחוברת 'הדיון הכללי'. כבר בישיבתה הראשונה של הוועדה הניח שר המשפטים פליקס רוזנבליט (רוזן) על שולחן הוועדה את הצעתו של פנחס יהודה (ליאו) כהן והציע כי היא תשמש בסיס לדיוני הוועדה, והוועדה תפרסמה פרסום 'חצי רשמי'. ורהפטיג, שמן הסתם שאף לראות בתזכיריו בסיס לדיוני הוועדה, סיכם את הדיון בקריאה לאסוף את כל הצעות החוקה הזמינות, ובתוכן את התזכירים שהוכנו על ידי הוועד הלאומי (**ארכיון ורהפטיג**, תיק 95-א).

מדינה אנטי־דתית מובהקת זו הכירה בסופו של דבר במקומה של הדת במדינה.

אולם לאחר הקדמה אידאולוגית זו עבר ורהפטיג לפרוט את חזונו לפרוטות וסרטט מעין קווים אדומים שבהם החוקה חייבת לטפל באופן העולה בקנה אחד עם התפיסה הדתית. ראשית הזכיר את עניין המשפט העברי: 'צריך לתת בחוקה ביטוי להחייאת המשפט העברי ולו אפילו בצורה סתמית'. עניין המעמד האישי גם הוא היה חיוני בעיניו וחייב להיות מוסדר לפי העקרונות הדתיים, שאם לא כן עלולה שאלת דיני האישות 'לנפץ את בית ישראל לרסיסים'. ורהפטיג מיקד את הבעיה, כנראה בתגובה לדבריהם של הדוברים לפניו, ובעניין שני מסלולי הנישואין אמר:

ואם אפוא יהיו במדינת ישראל נישואין אזרחיים ולא דתיים יגרום הדבר בהכרח להתבוללות גדולה בתפוצות. [...] חורבן קדושת המשפחה הישראלית עלול להרוס גם את בית ישראל במדינת ישראל; זה יביא לידי איסור חיתון בין יהודים ליהודים, לידי טרגדיות משפחתיות גדולות ולידי התהוות שני עמי ישראל נפרדים זה מזה.¹⁰⁴

סוגיה נוספת שהטרידה את ורהפטיג הייתה החינוך. הוא דרש שהמדינה תכיר בחינוך הדתי, שבו הוא ראה את 'צפור נפשה של הדת', ותאפשר את קיומו. הוא הציע כי המדינה תכיר לכל הפחות 'בזכות הזרמים לחיות ולהתפתח'.¹⁰⁵ הוא הכביר מילים גם על קדושתה של ארץ ישראל ועל החשיבות החינוכית שבקביעה שארץ ישראל כולה שייכת לעם ישראל. עמדותיו של ורהפטיג בדיון הכללי שונות מאלו שהציג בתזכיריו, אולם השינוי הוא בעיקר ברוח הדברים ופחות בתוכנם המהותי. בסופו

ובתוכן את התזכירים שהוכנו על ידי הוועד הלאומי (ארכיון ורהפטיג, תיק 95-א). אמנם הדברים הבאים הם בגדר ספקולציה שקשה להוכיחה, אך אפשר להניח, בזהירות, כי היה בלבו של ורהפטיג על שהצעותיו נדחקו מפניו זו של כהן. בעבר הוא הודח מתפקידו בעיצוב החוקה על ידי גולדה מאיר, וכעת שוב בוועדת החוקה, כאשר רוזנבליט ביקש שהדיון יתבסס על הצעתו של כהן, שאותה ראה כהצעה 'חצי רשמית'. לא מן הנמנע שאחד הגורמים לרתיעתו המאוחרת של ורהפטיג מרעיון החוקה ניזון מדחיקתו ודחיקת רעיונותיו ממרכז הבמה.

104 שם, עמ' 20 (ההדגשה במקור).

105 שם, שם.

של דבר, אין בדבריו בדין הכללי התנגדות עקרונית לחוקה. יתר על כן, הנקודות שהוא העלה – שמירה על דיני המשפחה ההלכתיים, מתן זכות חינוך דתי וכו' – היו ממילא הנקודות שהוסכם עליהן במכתב הסטטוס קוו,¹⁰⁶ והן אלה שגם הופיעו בתזכיריו.

כאמור, בד בבד עם פתיחת הדיונים בוועדת החוקה, ולאחר שהתקבלה הצעתו של כהן כבסיס לדיונה, שלח ורהפטיג את ההצעה למספר רב של רבנים ואישים בולטים בציונות הדתית בבקשה לקבל את חוות דעתם עליה (להלן נתייחס בפירוט לתשובות הרבנים).¹⁰⁷ אמנם מהלך זה לא נעשה כחלק מתפקידו הרשמי כיושב ראש הוועדה אלא באמצעות המרכז העולמי של המזרחי,¹⁰⁸ אך חלק ניכר מן התכתובת עם אותם אישים התנהל באמצעות מזכירות הוועדה. בנקודה זו בולט הניגוד בין דרכו של ורהפטיג לפני קום המדינה ובין דרכו בהמשך. בעבר הוא שלח, כאמור, את תזכיריו החוקתיים לרב עוזיאל, בהנחה סבירה שייכה ממנו לשיתוף פעולה, ונמנע מלשלוח אותם לרב הרצוג (ולרבנים אחרים), מתוך היכרות עם תפיסותיו המקסימליסטיות בעניין 'חוקת התורה'. עם פתיחת הדיונים בוועדת החוקה הוא לא נהג כך ושלח את הצעת כהן למספר רב של רבנים, ובראשם הרב הרצוג. האם ניסה ורהפטיג להכשיל כך את הצעת החוקה של כהן ואת עצמו כיושב ראש, ואולי אף את פרויקט החוקה כולו? תמיהות אלה מרמזות שיתכן שצעדיו של ורהפטיג בשלב זה מסמנים את ראשית נסיגתו (הפומבית) מן התמיכה ברעיון החוקה. לא ברור אם אכן התנגד לחוקה, ויש להבחין בין התבטאויותיו בפורומים ציבוריים ובין שיחות פנימיות. זמן קצר מאוחר יותר טען ורהפטיג כי כבר בדיוני ועדת החוקה של מועצת המדינה הזמנית הביע התנגדות לקבלתה של חוקה מלאה.¹⁰⁹ לעומתו טענו חברים אחרים בוועדה כי היה בה קונסנזוס באשר לצורך בחוקה: חבר הכנסת יזהר הררי¹¹⁰ הציג את ורהפטיג כמוביל רעיון החוקה ותהה על אמירתו שאין צורך בחוקה שאיננה תואמת את עמדותיו הקודמות; וחבר הכנסת מאיר וילנר הצביע על כך שוורהפטיג,

106 ראו פרידמן (לעיל הערה 80).

107 **ארכיון הכנסת**, פרוטוקולים מדיוני ועדת החוקה בזמן מועצת המדינה הזמנית (14/6).

108 ראו ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 66.

109 **דברי הכנסת** 5 (תש"ז), עמ' 1323. לדבריו של ורהפטיג, חברי הכנסת שטוענים אחרת אינם זוכרים נכון את הדברים.

110 **דברי הכנסת** 4 (תש"ז), עמ' 776.

ואפילו לוונשטיין איש אגודת ישראל, לא התנגדו לעצם רעיון החוקה. לדעתו של וילנר המהפך בגישת החזית הדתית נבע מן ההבנה של מנהיגיה שמפא"י מוכנה ללכת לקראתם בעניין זה.¹¹¹

עם סיום תפקידה של ועדת החוקה של מועצת המדינה הזמנית ערך ורהפטיג דוח, ובו סיכם את פעילותה. הדוח מחדד את מה שעולה מן הפרוטוקולים: ועדת החוקה, בהנהגתו של ורהפטיג, נמנעה מלהחליט בכל הנושאים המהותיים הקשורים לאופייה של המדינה, ובהם נושאי דת ומדינה. מלבד 'הדיון הכללי', שהיה בגדר התייחסות כללית לשאלות אלו ותו לא, לא היה שום דיון של הוועדה בעניינים אלו. גם חוקת המעבר שגיבשה מועצת המדינה הזמנית עסקה רק במבנה מוסדות השלטון הנבחרים, ולא מעבר לכך.¹¹² בדברי הסיכום שנשא ורהפטיג לפני מועצת המדינה הזמנית נשמעת נימתו המסתייגת מהסיכוי לחוקק חוקה (גם אם אפשר להניח שלא זה היה המניע העיקרי להתנגדותו): 'חברי בוועדת החוקה ואני זכינו לטפל בעניינים שהם בבחינת חיי-עולם [...] ידענו גם ידענו שלאחר אלפיים שנה, כשנשכחו מאיתנו הלכות מדינה, הלכות מלכים, לא יהיה קל לחזור ולהתחיל ללמוד פרשה זו. וגם אינני יודע אם האספה המכוננת, הכנסת, תוכל לקבל כל כך מהר הצעה מוכנה'.¹¹³

לקראת הבחירות לאספה המכוננת דנה ועדת החוקה בשאלה אם חייבת האספה המכוננת לחוקק חוקה. רוב החברים סברו כי יש לחייבה לחוקק חוקה. ורהפטיג, בדעת מיעוט, סבר כי שאלה זו צריכה להיות מוכרעת על ידי האספה המכוננת עצמה. בדיון במועצת המדינה הזמנית פרש שר המשפטים את האפשרויות וצידד באפשרות להשאיר את ההחלטה באשר לחקיקת החוקה לאספה המכוננת העתידית.¹¹⁴ גם בן-גוריון הציג בתקיפות עמדה השוללת את חובת קביעת החוקה בטענה

111 שם, עמ' 800.

112 **ארכיון ורהפטיג**, תיק 106. גם חוקה זמנית זו לא התקבלה בסופו של דבר על ידי האספה המכוננת. במכתב מיום 11 בנובמבר 1948 הסביר שר המשפטים רוזנבליט לוורהפטיג מדוע אין צורך בחוקה זו. מכתבו של שר המשפטים זכה לתגובת הוועדה, מפיו של ורהפטיג. במכתב מיום 24 בדצמבר 1948 הוא מפרט מדוע חובה שבדרך זו או אחרת תתקבל חוקת מעבר (או יתקבל חוק מעבר), שתסדיר את פעולת האספה המכוננת.

113 שם, שם.

114 דיון בתאריך 13 בינואר 1949. ראו **דברי מועצת המדינה הזמנית (לעיל הערה 19)**, כרך ב, עמ' 5-7.

שאל לה למועצת המדינה הזמנית, שאינה גוף נבחר, לכבול את ידי הגוף הנבחר על ידי העם בהחלטה הנוגעת לסמכויותיה ולעניין החוקה.¹¹⁵ ורהפטיג החרה החזיק אחריו והסביר מדוע אין לקבוע כלל בפקודת הבחירות שהאספה המכוננת תחוקק חוקה.¹¹⁶ נראה כי ורהפטיג מצדו,¹¹⁷ ובן-גוריון מצדה של הממשלה, פעלו להכנת מצע חוקי שיאפשר נסיגה מן הצורך לחוקק חוקה לאחר הבחירות לאספה המכוננת.¹¹⁸

3. נסיגת הדתיים מהחוקה

לאחר הבחירות לאספה המכוננת בינואר 1949 (האספה המכוננת הפכה את עצמה ב-16 בפברואר 1949 לכנסת הראשונה), שבה ועדת חוקה חוק ומשפט (כשמה החדש) לדון בשאלת החוקה. עיקר הדיון נסב על הצורך בחוקה. בראש הוועדה הועמד חבר הכנסת נחום ניר-רפאלקס ממפ"ם. שמונה הישיבות שדנו בעניין החוקה נפתחו בהופעתו של שר המשפטים, ששטח את טיעוניו בעד כינון חוקה.

בדיונים אלו נחשפה נסיגתו של ורהפטיג מהתמיכה בחוקה. במאמר שפרסם בכתב העת **יבנה**, בניסן תש"ט,¹¹⁹ הציג את ההתלבטות, אך עדיין לא הכריע נגד חוקה. גם בישיבת ועדת החוקה במאי 1949 הציג את שתי האלטרנטיבות – חוקה לאתגר או חוקה שתתקבל בפרקים ('מגילות מגילות') – כלגיטימיות, אך ערער על סמכותה של הוועדה לזיום דיון זה בעצמה.¹²⁰ אבל בדיון שנערך כחודש ומחצה מאוחר יותר כבר הציג ורהפטיג עמדה מגובשת ומנומקת נגד החוקה. הוא פתח בהצטנעות אירונית: 'טיפלתי במקצת בעניין החוקה'. מכאן והלאה הוא פרש את האפשרויות העומדות לפני מי שרוצה לחוקק חוקה וסקר את השיטות החוקתיות השונות. סקירתו נועדה להוכיח כי שום מודל חוקתי אינו מתאים למדינת ישראל בראשית דרכה, ועל כן ממילא אין ערך משפטי רב

115 שם, עמ' 10-11.

116 שם, עמ' 9-10.

117 גם אם הוא עצמו לא היה משוללי החוקה התקיפים.

118 חבר המועצה ניר-רפאלקס, שייצג את דעת הרוב בוועדת החוקה בעניין זה, הבין לאן נושבת הרוח וביטא במעמד זה את חששו מהתחמקות מחיקוקה של חוקה לאחר בחירתה של האספה המכוננת (ראו **דברי הכנסת** 4 [תש"י], עמ' 716).

119 **לעיל** הערה 29.

120 פרוטוקול ישיבת ועדת החוקה מיום 15 במאי 1949, עמ' 16.

לחיקוק חוקה. מכאן הוא עבר למה שמתברר כטיעון המרכזי שלו נגד חוקה. ורהפטיג טען כי מאחר שלחוקה אין חשיבות משפטית גדולה, הטעם היחיד שבגיניו יש לחוקק חוקה הוא ההיבט החינוכי – היותה מסמך מכונן ומעצב, בעל מסר לעם היושב בציון וליהדות בתפוצות באשר לאופייה ולייעודה של מדינת ישראל: 'הייתי יכול להכניס לחוקה הזאת כמה דברים אשר יהיה להם ערך חנוכי בשביל עם ישראל [...] לא יכולה להיות חוקה שיהיה לה ערך חנוכי בשביל תפוצות הגולה, מבלי הנימה הדתית'. ומאחר שהיה ברור לו כי הנימות הדתיות והרעיונות החינוכיים שלו אינם עולים בקנה אחד עם אלו של נציגי מפלגות הרוב, הוא הוסיף: 'מוטב לחכות 20 שנה'.¹²¹ הוא הציע אפוא להסדיר את העניינים החוקתיים המרכזיים 'בלי אותם הסעיפים אשר עליהם ישנם חילוקי דעות גדולים יותר'.¹²² עמדות כמעט זהות לאלו הוא הציג מאוחר יותר בכנסת.

במהלך דיוני הוועדה שמעו חבריה גם את ראש הממשלה דוד בן-גוריון. פעם אחת הוא הביע את דעתו האישית נגד חקיקת חוקה, ובפעם השנייה שטח את עמדת הממשלה, שקיבלה החלטה המתנגדת לחוקה.¹²³ עד לבחירות לאספה המכוננת היה ברור כי ורהפטיג ושאר נבחרים העם תומכים בחיקוק חוקה ומתכוונים להתקין חוקה. עתה, בישיבות ועדת החוקה, הפכה הסכמה זו למחלוקת חריפה, וורהפטיג, שושבין החוקה של אתמול, עבר לצד השני של המתרס.

4. עמדות האורתודוקסייה במליאת הכנסת

בישיבה חגיגית במלאת שנה לכינונה של הכנסת נפתח במליאה הדיון בשאלת החוקה. הוא החל בדיון וחשבון שמסר יושב ראש ועדת חוקה חוק

121 פרוטוקול ישיבת ועדת חוקה חוק ומשפט מיום 29 ביוני 1949, עמ' 13, 19, 20.

122 שם, עמ' 20.

123 הפעם הראשונה: ישיבת ועדת חוקה חוק ומשפט ב-13 ביולי 1949; הפעם השנייה: ישיבת ועדת חוקה חוק ומשפט ב-14 בדצמבר 1949. בהופעתו השנייה, שבה הציג את עמדת הממשלה, היו טיעונו של בן-גוריון לא ענייניים להפליא. לאחר שטען כי לא ייתכן לקבל חוקה כאשר רוב העם היהודי בגלות, טען גם כי לא ייתכן לקבל חוקה כאשר הנגב עדיין אינו מיושב. בתוך כך נכנס לסקירה מפורטת של מצב ההתיישבות באילת: 'יש כבר דיג באילת [...] יש שם חשמל [...] יש שם שתי משתלות [...] משתלה אחת נטעו אותה על שפת הים ממש [...] חלק מהם נבלו, אם כי לא 4% [...] רוב השתילים נקלטו', וכן הלאה. כל זה כזכור אגב הדיון בחוקה. לא לחינם העיר חבר הכנסת בר-רב-האי: 'כמובן אפשר להתלוצץ על הקשר בין נטיעות וחוקה ובין הפרחת השממה לחוקה'.

ומשפט, נחום ניר-רפאלקס, על פועלה של הוועדה בעניין החוקה ונמשך לסירוגין עד לקבלת הצעת הררי ביוני 1950. הדיון במליאה הוא פרשה בפני עצמה בכל מה שקשור להתייחסותה של החזית הדתית לחוקה, בעיקר של המזרחי והפועל המזרחי. מעקב אחר עמדותיהם של חברי הכנסת של המזרחי והפועל המזרחי, כפי שהובעו בישיבותיהם הסגורות וכפי שהובעו בנאוניהם בכנסת, מגלה פער מרתק בין העמדה המוצהרת במליאה (השוללת את החוקה) ובין ההתדיינות הפרגמטית העולה מן הישיבות הפנימיות. עיון בדברי נציגיהן של סיעות אלה בכנסת אינו מגלה שום טיעון עקרוני נגד החוקה. הטיעונים הם כולם תועלתניים ועוסקים בתדמית החזית הדתית והתנועות הדתיות ובצורך להיות מתואמים ככל האפשר עם מפא"י בסוגיית החוקה. הטיעון הממשי היחיד (שגם הוא טקטי ולא אידאולוגי) הוא שכעת אפשר להשיג בחוקה הישגים דלים בתחום הדתי, לעומת הישגים עתידיים אפשריים. גם העמדות הפומביות של חברי המזרחי והפועל המזרחי אינן אחידות.

לאחר דברי הפתיחה של יושב ראש ועדת החוקה הציג ורהפטיג את עמדת המתנגדים לחוקה בוועדת החוקה.¹²⁴ כבר בדיון זה הוא פרש את העמדה הדתית המקסימליסטית, המתנגדת לחוקה שאינה יהודית מובהקת באופייה, והציג דרישות גבוהות מאוד – כמעט בלתי אפשריות – לפני מי שינסה לחוקק חוקה. הוא הדגיש כי תפקידה של החוקה לחנך וטען שחוקה מחנכת אינה מתיישבת עם מורשת ישראל.¹²⁵ את עמדת החזית הדתית בעניין החוקה הוא הציג כ'עמדה מבוססת על רעיונות עקרוניים; היא נובעת מתוך גישתנו לתורה שבכתב ולדברים שבעל פה'.¹²⁶ טיעונו של ורהפטיג נגד החוקה הוא אידאליסטי: אין צורך בחוקה שאין בה ממד חינוכי, וממילא אין אפשרות להציג תפיסה חינוכית

124 **דברי הכנסת** 4 (תש"ו), עמ' 729-733.

125 **שם**, עמ' 731-732. תנועתו של ורהפטיג – מהובלת חקיקת החוקה להתנגדות חריפה לחוקה – גררה את ביקורתם של כמה מתומכי רעיון החוקה. בקריאת ביניים עקץ אותו חבר הכנסת יוחנן בדר מתנועת החירות: 'הרי אתה עשית זאת כל הזמן במועצת המדינה' (**שם**). גם הררי תמה: 'קשה לי להבין מה קרה פתאום, לאחר דיונים ממושכים כל כך [...] מה קרה להשקפותיו של יו"ר ועדת החוקה של מועצת המדינה שבא לפני הכנסת הזאת ומודיע שאין צורך בכלל בחוקה למדינה הזו?' (**שם**, עמ' 776).

126 **שם**, עמ' 733.

עמוקה ורחבה יותר מזו המוצגת בתורה ובתנ"ך.¹²⁷ ורהפטיג פעל עתה בניגוד לקו שבו פעל בוועד הלאומי ובוועדת החוקה של מועצת המדינה הזמנית. שם הוא הביע עמדות פרגמטיות בניסיון לעקוף סוגיות עקרוניות ולקדם את החוקה, ואילו כאן הוא הבליט את ההיבטים הסמליים של החוקה, בידעו שאין סיכוי להגיע להסכמה עליהם. לכן נראים דבריו יותר כתירוץ מאשר כטיעון עקרוני נגד החוקה. ייתכן שעמדתו נבעה מן היכולת להשיג בעת ההיא הישגים בסוגיות דת ומדינה. למרות זאת גם בנאומיו התקיפים ביותר נגד החוקה לא התנגד ורהפטיג עקרונית לכינונה, והדבר בא לידי ביטוי גם בהצבעתו בעד הצעת הררי בסופו של הדיון.

גם שאר חברי סיעתו לא הביעו התנגדות לעצם רעיון החוקה, אבל מטעמים שונים התנגדו לחקיקת חוקה באותה עת. אף אחד מחברי הכנסת של המזרחי והפועל המזרחי לא הציג טיעון גורף, השולל עקרונית חוקה מעשה ידי אדם. אליהו משה גנחובסקי חזר על הטיעון החינוכי וקבע כי אם בקדושה ורוח שיבואו מן החוקה חפצים חברי כנסת ישראל, הרי מקורם של אלו ב'זכור ימות עולם בינו שנות דור ודור'.¹²⁸ דוד צבי פנקס הציג טענות דומות לאלו של ורהפטיג. הוא תקף את היעדר הקשר של החוקה למורשת ישראל וחידד את הצורך לשלב את המשפט העברי בחוקי היסוד שיחוקקו. גם הוא הדגיש את הערך החינוכי של החוקה, שבעטיו היא צריכה לבטא את מורשת העם. את הטיעונים החילוניים נגד החוקה תיבל במקורות והשווה את הממד הקשיח של החוקה לכלל שנהג בשלטונו של 'מלך טיפש – המלך אחשוורוש', ולפיו את מה שנחתם בטבעת המלך אין להשיב. ככל שאפשר להבין מדבריו, גם הוא תמך בחקיקת חוקי יסוד בלבד. גם הרב ד"ר מרדכי נורוק (שהיה לפני כן חבר הפרלמנט של לטביה ואף ראש הממשלה שלה) לא התנגד לחוקה. להפך: כמי שהעיד על עצמו שקלט את רוחם של משטרים זרים, הדגיש נורוק את חשיבות הייחודיות של חוקת ישראל: 'אנו זקוקים לקשר אל המסורת שלנו, לחוקים ומשפטים ישרים של תורת ישראל', אך הכיר בחשיבות החוקה: 'סבורני שבדרך כלל זקוקה מדינה לחוקה'.¹²⁹ יוסף בורג, שהיה

127 תפיסת החוקה כמכשיר חינוכי ומכונן, ולא רק מכשיר ממשלי טכני, לא הייתה ייחודית לוורהפטיג. חברי כנסת לא דתיים מסיעות שונות, בעיקר בקרב תומכי החוקה, הדגישו גם הם פן זה של החוקה (ראו למשל, רוזין [לעיל הערה 24], עמ' 38).

128 **דברי הכנסת** 5 (תש"ז), עמ' 1321 (הפסוק שמצטט גנחובסקי הוא מתוך דברים לב, ז).

129 שם, עמ' 1275.

הביקורתי ביותר כלפי החוקה, 'יישר קו' עם חבריו לסיעה. אבל בדבריו נשמעת תמיכה יותר משנשמעת בהם הסתייגות: 'לכן, סבורני שעלינו לראות את הצורך, את הנחיצות בחוקה'. התנגדותו לחוקה נבעה מן הפערים שזיהה בין 'ימין ושמאל', הן בהקשר הדתי הן בהיבטים אחרים. לדעתו יש להתמודד עמם לאורך ימים, ועל כן יש לדחות את חיקוק החוקה או לחוקקה 'מגילות מגילות'.¹³⁰

אגודת ישראל שללה מכול וכול את רעיון החוקה, תהיה אשר תהיה. עמדה זו חשובה לא רק כשלעצמה, אלא גם משום שהשפיעה על החזית הדתית כולה. דובריה של אגודת ישראל התבטאו בדיון באופן קיצוני נגד החוקה. לוונשטיין, נציג אגודת ישראל בשתי ועדות החוקה (זו של מועצת המדינה הזמנית וזו של הכנסת הראשונה), חזר במהלך הדיון על עמדת האגודה בנוסחה הקיצוני ביותר: 'לפי השקפת אגודת ישראל יש רק לתורה הכתובה והמסורה סמכות ריבונית בחיי עם ישראל [...] כל חוקה שהיא יציר כפיו של אדם אין מקומה בישראל'.¹³¹ גם שר הסעד יצחק מאיר לוין קבע: 'היהדות הדתית לא זו בלבד שאינה מתנגדת לעצם רעיון החוקה, אלא היא גם שואפת לכך, אך היא דורשת שהחוקה של מדינת ישראל תהיה חוקת ישראל'.¹³²

כפי שאנו נוכחים לדעת, גם בעמדת אגודת ישראל התחולל שינוי. עשור קודם לכן הייתה האגודה מוכנה לקבל חוקה 'מתגוננת', אבל כעת שללה את עצם רעיון החוקה. יש להניח כי מועצת גדולי התורה נרתעה כאשר שאלת החוקה הייתה לקונקרטית, ולכן שללה כל חוקה.

באותו זמן, ובעיקר לקראת ההצבעה בכנסת על החוקה, התקיימו בין חברי הכנסת של תנועות המזרחי והפועל המזרחי (שהיו חברות בחזית הדתית המאוחדת) דיונים על אופן ההצבעה. הדיונים מגלים עמדות לא אחידות, אולם אינם מלמדים על התנגדות עקרונית לחוקה.¹³³ בסופו של דבר ההתנגדות נבעה משילוב של אינטרסים פוליטיים מקומיים והערכות מופרזות באשר לסיכוי העתידי של המפלגות הדתיות להשפיע על אופייה של החוקה ועל יחסי דת ומדינה במדינת ישראל.

- 130 שם, עמ' 1310-1311.
 131 דברי הכנסת 4 (תש"ז), עמ' 741.
 132 שם, עמ' 808.
 133 פרוטוקולים של דיונים אלו נמצאים בארכיון הצינונות הדתית, תיקי סיעת המפד"ל בכנסת. ראו גם א' כהן, הטלית והדגל, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 121-126.

מאחורי הקלעים נערכו דיונים פנימיים ומגעים קואליציוניים בניסיון להגיע לנוסחה מוסכמת בשאלת החוקה. בישיבת סיעת הפועל המזרחי ביום ד' בניסן תש"ט אמר משה שפירא שאין להסכין לחוקה בכתב, כי 'לא נוכל להעביר כל דרישה מלבד שבת כיום מנוחה'. ורהפטיג היה אופטימי יותר וחייב, גם אם באופן עקרוני בלבד, חוקה בכתב, משום 'שיש אפשרות להגיע ליסודות מוסכמים בחוקה'. עם זאת הוא היה ער למצבה הפוליטי של סיעתו ואמר שאם הם רוצים לשנות את עמדתם ולדחות את עניין החוקה יש לדבר על כך עם סיעת מפא"י.¹³⁴

בישיבת החזית הדתית ביום י"ד באייר תש"י, קרוב למדי להצבעה בכנסת על סוגיית החוקה, עלתה שוב עמדה אופורטוניסטית טהורה, ללא שום נימוק אידאולוגי, ובורג אמר כי 'השרים שלנו צריכים לשאול את בן-גוריון אם מפא"י תצביע נגד, או שתיתן חופש ותמנע ואז יש רוב בעד החוקה. ואם יש סכנה שהצעת החוקה מתקבלת בין כה וכה אולי כדאי שמרצים שלנו ידברו בעד חוקה כדי לאמר שגם בחזית הדתית הדעות חלוקות'. מאותו שלב והלאה ניהלה החזית הדתית משא ומתן עם מפא"י במטרה להגיע לעמדה מוסכמת בסוגיית החוקה, אם כי עמדתה היסודית במגעים אלה הייתה התנגדות לחוקה. הצעת הפשרה שעמדה לדיון והייתה מקובלת, ככל הנראה, על המזרחי והפועל המזרחי הייתה הצעתו של יונה קוסוי ממפא"י, ולפיה 'חוקת המדינה תוכן פרקים פרקים, באופן שכל אחד מהם יהווה חוק יסוד בפני עצמו ויובא בפני הכנסת. עם השלמת חוקי היסוד יצטרפו כל הפרקים לחוקה של המדינה'.¹³⁵

מדיון שהתקיים בכ"ח באייר ברור שבניגוד לחברי המזרחי היו חברי החזית החרדים נחוישים בהתנגדותם לכל צורה של חוקה. חברי המזרחי היו מוכנים להסכים עם מפא"י על הצעתו של קוסוי, ואילו החרדים ביקשו להילחם בכל צורה של הסכמה לחוקה. בנימין מינץ אמר: 'הצעת הררי היא בברור בעד חוקה. [...] לדעתי צריכים השרים לפעול באופן דחוף ותקיף במשך היום ומחר בעניין זה'.¹³⁶ הרב יצחק מאיר לוין הוסיף:

134 **ארכיון הציונות הדתית**, תיקי סיעת המפד"ל בכנסת, תיק 1. סיעת מפא"י לא הייתה מאוחדת בתמיכה בבן-גוריון בעניין ההתנגדות לחוקה.

135 **שם**, שם, תיק 3, ישיבת סיעות המזרחי והפועל המזרחי בכנסת ביום כ"א בסיוון תש"י.

136 **שם**, שם, תיק 2.

'יש לסכם דרישות שאנו עומדים עליהם ללא רתיעה ולברר אותם עם בן-גוריון ועם הקואליציה. בין הדברים האלה הינו גם ענין חוקה'.

ההבדלים בין הסיעות שהרכיבו את החזית הדתית באו לידי ביטוי גם בישיבת החזית בכ"א בסיוון תש"י, שבה הוחלט כי יש לעמוד בכל תוקף על כך שהצעת קוסוי תהיה ההצעה המוסכמת. הדיון החשוב ביותר (גם הוא לא מעמיק במיוחד) התקיים באותו יום בסיעת הפועל המזרחי. חששם של חברי הכנסת היה כפול: מחד גיסא הם חששו להצטייר כחלשים וכנכנעים לדרישות אגודת ישראל, ומאידך גיסא לא היו מוכנים לשנות את עמדתם העקרונית המתנגדת לחוקה מחשש שייראו הפכפכים. ור הפטיג הציע לתמוך בהצעת קוסוי (כלומר, חוקי יסוד המצטרפים לחוקה) וזכה להסכמת האחרים. אולם העמדה המעניינת ביותר, ואולי מרחיקת הראות ביותר, הייתה זו של בורג: 'לדעתי החזית הלכה כל הזמן בטעות בדרך של התנגדות לחוקה. אילו הסכמנו לחוקה והיינו מקבלים הסכמה על פרנציפים מסויימים היה יותר טוב. אילו היינו יכולים להבטיח היום נישואין דתיים בחוקה, היינו מרוויחים שאי-אפשר היה לבטל אותם ברוב פשוט'.¹³⁷ עם זאת גם הוא הסכים שמאוחר מדי לסגת מהעמדה שהוצגה – התנגדות לחוקה – ועל כן הציע להגיע לפשרה עם מפא"י. לעומתו הצג שפירא את העמדה המוכרת בדבר דחייה טקטית בתקווה להישגים טובים יותר בעתיד: 'אני סבור שבחוקה נוכל להשיג רק נישואים דתיים. אני מקווה שבבחירות הבאות יהיה מצבנו יותר טוב, ומתוך כך לא הייתי רוצה שנתחיל היום לדבר על חוקה'.¹³⁸ אמנם גם בדיון בכנסת לא הביעו נציגי המזרחי התנגדות עקרונית לחיקוק חוקה, אך הפער בין הטיעונים שנשמעו בישיבות הסיעה חושף שמתחת לטיעונים העקרוניים של התנגדות לחוקה הסתתרו שיקולים פרגמטיים או שיקולים של מקסימליזם פוליטי, שכידוע לא הגשים את עצמו.

התנגדותה של מועצת גדולי התורה לחוקה העמידה לפני חברי הכנסת של המזרחי דילמה נוספת. במהלך הדיונים בכנסת פנו חברי אגודת ישראל למועצת גדולי התורה של האגודה בשאלה כיצד לנהוג בנושא החוקה. גדולי התורה הורו להם באופן חד-משמעי להתנגד לחוקה

137 לפחות כלפי חוץ הסכיין בורג עם ההתנגדות לחוקה. בדבריו, שהובאו **בהצופה** קרוב לתאריך הישיבה, נאמר כי כעת יש להתנגד לחוקה ולהסכים רק לחקיקת חוקי יסוד. אולם ברור שהוא לא התנגד באופן גורף לחקיקת חוקה (**הצופה**, 19 במאי 1950).

138 **ארכיון הציונות הדתית**, תיקי סיעת המפד"ל בכנסת, תיק 2.

בכל מצב ולנקוט לשם כך את כל האמצעים העומדים לרשותם. פנייה זו קלעה את המזרחי ואת הפועל המזרחי למלכוד: גם המתנגדים לחיקוק חוקה לאלתר, כגון ורהפטיג, לא התנגדו לחוקה באופן עקרוני ומוחלט. אולם עתה מנעה ההחלטה של מועצת גדולי התורה כל אפשרות של הידברות עם סיעות אחרות על פשרה בעניין החוקה, גם כאשר נראה היה שיש רוב בעד חיקוקה. הייתה כמובן אפשרות לפרק את השותפות, אך גם מכך חששו בסיעות המזרחי והפועל המזרחי. בסופו של דבר, מתוך רצון לשמור על האחדות גם במחיר ויתור על העמדות העקרוניות, פעלה החזית כולה כאיש אחד נגד החוקה והתנגדה אף להצעת קוסוי (שעמדה לדיון קואליציוני בלבד) ולהצעת הררי. בעת ההצבעה בכנסת הציעה החזית הדתית הצעה משלה (שנוסחה בידי ורהפטיג): 'הסדר בעיות היסוד של המדינה, יסודות השלטון וחלוקת סמכויותיה, הבטחת זכויות האזרח וחובותיו, יעשו על פי חוקי יסוד'.¹³⁹ בהצעה אין אף מילה אחת על מסגרת חוקתית ועל תכליתם הסופית של חוקי היסוד, והיא זכתה לתמיכת 13 חברי החזית הדתית (מתוך 16). ורהפטיג ובורג הצביעו לבסוף בעד הצעת הררי. לאחר ההצבעה מסר הרב נורוק, בשם החזית הדתית המאוחדת, הודעה ש'כל עוד אין לנו הערובה שהחוקה תתבסס על חוקי התורה האלה, נבצר מאיתנו להצביע בעד הצעה של חקיקת חוקה'.¹⁴⁰ דברים אלה משקפים, כפי שראינו, את עמדתם של החרדים יותר משהם משקפים את עמדתם של נציגי הציונות הדתית. אולם רובם של האחרונים הסכימו, כאמור, בשלב המכריע של ההצבעה עם עמדה זו, מתוך רצון לשמור על אחדות החזית הדתית. ראינו שלא הייתה זו עמדה עקרונית, אלא עמדה פוליטית גרדא. משה אונא, איש הפועל המזרחי, תיאר לימים את הכניעה של המזרחי והפועל המזרחי לעמדה החרדית כנקודת מפנה, שגרמה לערעור מעמדן של תנועות אלה בעיני הציבורי הדתי כולו. הכניעה העניקה לאנשי אגודת ישראל תחושה של 'עליונות דתית', כביכול לא ניצב מולם כל גורם דתי בעל עמדה עצמאית.¹⁴¹

139 **דברי הכנסת** 5 (תש"ו), עמ' 1117-1118; ורהפטיג (**לעיל** הערה 11), עמ' 85.

140 **דברי הכנסת** 5 (תש"ו), עמ' 1720.

141 אונא (**לעיל** הערה 30), עמ' 252-253. אונא, שתמך בחיקוק חוקה, מבכה בספרו את עמדת הפועל המזרחי, שלטעמו לא הביעה את תפיסות בוחריה ואת הכניעה, כלשונו, לעמדותיה של אגודת ישראל.

הדעות חלוקות בנוגע ל'אשמתם' של הנציגים הדתיים בכנסת הראשונה בסיכול חיקוקה של חוקה. עם זאת אין ספק שבאותו זמן (וכך גם היום) נתפסו הדתיים כאמני הפוליטיקה, שהשפעתם על מפלגת השלטון רבה בהרבה מכוחם האלקטורלי. תומכי החוקה העדיפו לנגח את בן-גוריון בטענה שהוא נכנע לדתיים, ולא להתמודד עם טענותיו הענייניות. מאיר יערי ממפ"ם, למשל, האשים את החזית הדתית בכך שהיא רוצה חוקה המיוסדת על השולחן ערוך. לדבריו הצליחו הדתיים, באמצעות איומים וסחיטה, לשכנע את מפלגת השלטון להימנע מלחוקק חוקה הסותרת את עקרונותיהם. היה לו גם הסבר מעניין לשינוי עמדותיו של ורהפטיג: לאחר שגילה שהוא יושב על בור שומן של מפלגת השלטון ויכול לסחוט אותה, הרי הוא שואף להשיג עוד ולהפוך את החוקה לדתית לגמרי.¹⁴² מפא"י, לדבריו של יערי, משתמשת בדתיים כתירוץ להמשך שלטון הדיקטטורה שלה.¹⁴³ גם בן-גוריון עצמו רמז, כחלק מטיעונו, שהאי-הסכמה סביב תוכנה המהותי של החוקה, שעיקרה בא מהמפלגות הדתיות, היא אחד הגורמים המונעים חיקוקה של חוקה.¹⁴⁴ ייתכן שכך – מתוך שיתוף אינטרסים של מתנגדי החוקה, שחיפשו במי לתלות את התנגדותם, עם תומכיה, שהיו מתוסכלים מהתנגדותם הגורפת של הדתיים – התקבע הדימוי של הדתיים כמי שהכשילו את חיקוק החוקה בראשית ימי המדינה. כך מוצגים הדברים באתר האינטרנט של הכנסת: 'לישראל אין חוקה, אף שעל-פי הכרזת העצמאות היתה האספה המכוננת אמורה להכין חוקה עד 1 באוקטובר 1948. העיכוב בחקיקת החוקה נגרם בעיקר בגלל בעיות שעלו בנושא זכויות האדם והחקיקה הדתית'.¹⁴⁵

142 ורהפטיג עצמו הציע בכנסת הסבר למהפך שחל בדעתו, אך הסברו רק הביא למתקפה נגדו, שיערי היה חלק ממנה. לדבריו של ורהפטיג (דברי הכנסת 4 [תש"י], עמ' 729–730), הכנת החוקה החלה משום שההנחה הייתה שהמדינה תוקם לפי החלטת האו"ם, אשר בה נכללה דרישה ליצירת חוקה. משנתפתחו הדברים באופן אחר, והמדינה קמה מתוך מלחמה ולא מתוך הסכמה ערבית (כפי שהחלטת האו"ם הניחה שיהיה), התבטל הצורך הדחוף ביצירת חוקה.

143 שם, עמ' 766–767.

144 נ' ינאי, 'המעבר למדינת ישראל ללא חוקה', בתוך: פילובסקי (לעיל הערה 71), עמ' 28.

145 http://www.knesset.gov.il/description/heb/heb_mimshal_hoka.htm

מערב קום המדינה ועד הכרעת הכנסת ביוני 1950 התקיים ויכוח ציבורי ער בסוגיית החוקה בציבור הכללי ובקרב הציונות הדתית. הדיון התמקד בצורך בחוקה ובתכניה, והוא מציג את שינוי העמדות שהתחולל בציבור הציוני-דתי בשאלת החוקה. גם כאן נראה שהיו רבנים שתמכו בכינון חוקה ואחרים שלא הביעו התנגדות עקרונית לעצם כינונה. נפתח בסקירת תגובותיהם של רבנים בישראל על תזכיריו של ורהפטיג ועל הצעתו של כהן. לאחר מכן נסקור תגובות של אישים אחרים מן הציונות הדתית ושל רבנים מחוץ לארץ.

1. הרבנות הראשית והחוקה

בימים י"ג-י"ד בחשוון תש"ח התקיימה ישיבה חגיגית של מועצת הרבנות הראשית המורחבת.¹⁴⁶ באותו זמן כבר ברור היה שקבלת החלטה באו"ם על הקמתה של מדינה יהודית היא דבר קרוב, ועל כן (בין יתר הנושאים שעלו לדיון) עלה עניין החוקה של המדינה העתידית. את הדיון בחוקה יזם זרח ורהפטיג, ראש מחלקת החוק של הנהלת הוועד הלאומי (כאמור לעיל). בדוח שחיבר ורהפטיג ב־20 בנובמבר 1947 על פעולותיה של מחלקת החוק, דווח על מגעיו עם כל מיני גורמים ועל תוצאותיהם: 'בנידון זה קיימנו התייעצויות [...] ועם הרבנות הראשית (קראתי הרצאה על הבעיות הקונסטטיטוציוניות במועצת הרבנות הראשית המורחבת). כל הגורמים הללו גילו הבנה רבה לתוכניותינו והבטיחו לנו את מלוא תמיכתם בבוא הזמן'.¹⁴⁷

באותה ישיבה חגיגית של מועצת הרבנות הראשית הוחלט שהרבנות תקים ועדה שתעסוק בבירור עמדת הרבנות הראשית בעניין החוקה. בראש הוועדה הועמד הרב הרצוג, שעוד קודם לכן עסק בשאלת חוקתה של המדינה היהודית וחיבר את הצעת החוקה של הרבנות. הוועדה הורכבה מן הרבנים הראשיים ומן הרבנים צבי פסח פראנק, איסר יהודה

146 ראו א' ורהפטיג, בתוך: הרצוג, **תחוקה לישראל (לעיל הערה 92)**, א, מבוא, עמ' כה.
147 **ארכיון ציוני מרכזי**, תיק S46/617 (הדברים מובאים גם אצל ורהפטיג [לעיל הערה 8], עמ' 26).

אונטרמן, ראובן כ"ץ ועוד, ותפקידה היה גם לבקר את עבודתו של הרב הרצוג בעניין החוקה.¹⁴⁸

ביום ט"ז בחשוון תש"ח פנתה הרבנות הראשית – במכתב זהה שחתומים עליו שני הרבנים הראשיים והמזכיר הראשי ש"א ובר – לשני הגופים שעסקו בשאלת המשפט במדינה היהודית העתידה לקום (הסוכנות היהודית והוועד הלאומי),¹⁴⁹ והביעה את עניינם של חברי הרבנות בשיתופם בעיצוב החוקה. בקשתה זו לא נענתה.

הרב הרצוג החל מיד בכתיבת חיבור גדול על חוקת המדינה. תכנית החיבור כללה פרקים רבים, שלא כולם נכתבו בסופו של דבר. הפרקים שנכתבו נשלחו לביקורתם של רבנים, ופרק אחד אף נשלח לזרח ורהפטיג.¹⁵⁰ שאיפתו של הרב הרצוג הייתה ליצור חוקה המבוססת מראשיתה ועד סופה על דין תורה, כפי שגם שיטת המשפט כולה אמורה להיות מבוססת על דין זה. לדידו כל אפשרות אחרת הייתה לא ראויה, ויש לדחותה על הסף.¹⁵¹ בפתח חיבורו הנ"ל על החוקה, בראש חודש כסלו תש"ח, הסביר הרב הרצוג את הרקע לכתיבתו ואת מטרתו – להוכיח כי אפשר להשתית חוקה על בסיס משפט התורה.¹⁵² נאמן לגישתו זו סבר

148 ורהפטיג (לעיל הערה 146), עמ' כה-כו. על הקמתה של הוועדה ועל הרכבה ותפקידיה מדווח הרב הרצוג בשבט תש"ח, בפתח למאמרו הנזכר לעיל בהערה 92, וראו הערת המערכת שם. על עמדתו של הרב הרצוג בדבר חוקה המבוססת כולה על דין תורה עמדנו גם לעיל בפרק ב.

149 המכתב להנהלת הסוכנות היהודית נמצא בארכיון הציוני המרכזי, תיק S53/1413; המכתב לוועד הלאומי נמצא בארכיון המדינה, וצילומו פורסם בתוך: א' ורהפטיג וש' כץ (עורכים), **הרבנות הראשית לישראל: שבעים שנה לייסודה – תרפ"א-תשנ"א: סמכותה, פעולותיה, תולדותיה**, א, ירושלים, תשס"ב, עמ' 220.

150 כפי שהראה א' ורהפטיג (במבוא לספרו של הרצוג, **תחוקה לישראל**, [לעיל הערה 92]), עמ' כו-כז ובהפניותיו שם). למעשה, רוב החומר בכרך א של הרצוג (שם) לקוח מחיבורו על החוקה, שלא פורסם מעולם באופן רשמי.

151 לסיכום דעתו של הרב הרצוג ראו במבוא מאת ורהפטיג (שם); ראו גם י' בזק, 'תחוקה לישראל עפ"י התורה', **שנה בשנה** (תשנ"א), עמ' 167; א' שוחטמן, 'תורה ומדינה במשנתו של הריא"ה הרצוג', שם, עמ' 178.

152 הרצוג, **תחוקה לישראל** (לעיל הערה 92), א, עמ' 1. ראו עוד, למשל במאמרו **בינה (שם)**; ובספרו הנ"ל בעריכת א' ורהפטיג, בנספחים ו במאמר 'על משפט התורה בישראל', ט (מכתב לרב שמחה אסף, תמוז תש"ח), י (מכתב לרב מימון), יא (מכתב למשה קליינמן, אב תש"ח), יט (מכתב לרב לוינון, טבת תש"ח). וראו להלן הערה 154.

הרב הרצוג כי החוקה צריכה להיכתב בידי גדולי תורה אשר יתייעצו עם משפטנים.¹⁵³ הווה אומר, לדידו של הרב הרצוג תפקידם של ורהפטיג וכהן היה אך ורק להיות צוות עוזרים למפעלו שלו!¹⁵⁴ גישה זו לא התקבלה על דעתו של ורהפטיג. ברור למדי שהוא בא לישיבת מועצת הרבנות הראשית כדי לקבל ממנה ייעוץ למפעל החוקתי שאותו הנהיג בעצמו. במילים אחרות: הוא סבר שאת החוקה יכתבו משפטנים אשר יתייעצו עם רבנים, ולא להפך.

דומה שוורהפטיג חלק על הרב הרצוג בשאלת אופייה של מערכת המשפט וסבר כי לא ייתכנו בשלב ההוא חוקה ומערכת משפט הבנויות במלואן על ההלכה. הדבר ניכר במקום הזוטר יחסית שהוא ייחד למשפט העברי בתזכיריו.¹⁵⁵ זו כנראה הסיבה לכך שוורהפטיג לא ביקש את חוות דעתו של הרצוג על תזכיריו, אף שידע כי הוא מנהיג את המאמץ החוקתי של הרבנות. במקום זאת ביכר לפנות לרב עוזיאל, שהכיר בעובדה שהחוקה והמשפט במדינת ישראל לא יהיו מבוססים באופן נרחב על דין התורה.¹⁵⁶ אמנם מועצת הרבנות הראשית התעתדה להמשיך ולדון בעניין

153 ראו פתיחת מאמרו הנ"ל **ביבנה (לעיל)** הערה 92. הדבר בא לידי ביטוי באופן חד במכתבו של הרב הרצוג לרב לוינזון מיום ד' בטבת תש"ח, שבו הוא העלה את האפשרות ש'יוריסטים' יסייעו לרבנים לעצב את החוקה והמשפט. ראו הרצוג, **תחוקה לישראל** (לעיל הערה 92), א, עמ' 266-267. על יעקב לוינזון, שהיה רב בניו יורק ומראשי המזרחי בארצות הברית, ראו **אנציקלופדיה של הצינונות הדתית (לעיל)** הערה 10, ג, עמ' 147-149.

154 אכן, בידינו מכתב שבו פונה הרב הרצוג לעו"ד ד"ר מרדכי עליאש, שהיה אז חבר המשלחת היהודית באו"ם, ומבקש ממנו לסייע במפעלו (כ"ט בטבת תש"ח; **ארכיון ציוני מרכזי**, תיק A417/810).

155 ראו **לעיל** הערה 82.

156 עמדתו המתונה יותר של הרב עוזיאל עולה גם מהערות שכתב לטיוטת חיבורו של הרב הרצוג על החוקה (מובא ללא תאריך בתוך: הרצוג, **תחוקה לישראל [לעיל]** הערה 92), א, עמ' 244-249). נראה שהרב עוזיאל סבר כי אין לקבל את הצעתו של הרב הרצוג כפי שהיא, ויש לערוך דיונים על פרטים שונים בה בפורום רחב יותר של מועצת הרבנות הראשית. כך עולה מדבריו **שם**, עמ' 247. מגוף הערותיו של הרב עוזיאל אפשר ללמוד על הפער בינו ובין הרב הרצוג ועל נכונותו הגדולה יותר להעניק שוויון לבני המיעוטים במדינה ובמוסדותיה. יותר מזה, מהערותיו אפשר ללמוד גם על עמדתו, ולפיה בתי המשפט החילוניים אינם בהכרח בגדר 'ערכאות של גוים', דבר המלמד ממילא על התייחסות שלילית פחות למשפט הישראלי שאיננו מבוסס על דין תורה.

החוקה,¹⁵⁷ אולם למיטב ידיעתנו לא התקיים דיון כזה, וודאי שלא יצאה בעניין חוות דעת של מועצת הרבנות הראשית. עובדה היא שהרב הרצוג והרב עוזיאל המשיכו לעבוד בנפרד גם בחודשים הבאים ושלחו איש איש את חוות דעתו בעניין הצעת החוקה של כהן. בסופו של חשבון היה הרב עוזיאל מעורב יותר מהרב הרצוג במפעלו של ורהפטיג, משום שורהפטיג העדיף לשתף אותו, ולא את הרב הרצוג, במהלכו וביקש את התייחסותו לחומרים שיצאו ממנו או עברו תחת ידיו.

2. תגובות רבניות לתזכירי ורהפטיג

ורהפטיג ראה בארבעת התזכירים, שלניסוחם היה אחראי, חומר רקע ל'בעיות הקונסטיטוציוניות של המדינה היהודית'.¹⁵⁸ הוא מספר¹⁵⁹ כי בעת הכנתם שוחח גם עם רבנים, אך אינו מפרט יותר מכך. בנספחים לספרו הוא מביא את הערותיו של הרב הראשי הספרדי, בן ציון מאיר חי עוזיאל, לתזכירים א, ב,¹⁶⁰ ג,¹⁶¹ וד,¹⁶² וכן את הערותיו של הרב יעקב ברמן מתנועת המזרחי לתזכיר ג.¹⁶³ אולם מתברר כי ורהפטיג פנה לקבל את חוות דעתם של רבנים נוספים, בהם נשיא תנועת המזרחי, הרב ברלין,¹⁶⁴ שאת תגובתו (אם הייתה כזו) לא הצלחנו לאתר. נפתח בתגובות לתזכיר ג, העוסק בשיטת הבחירות. דווקא תזכיר טכני זה, שאיננו נוגע כלל לשאלות דת ומדינה, יכול ללמדנו כי הרבנים

- 157 ראו מכתבו של הרב עוזיאל לוורהפטיג מיום ח' בכסלו תש"ח, ובו הערותיו לתזכירים א ו'ב, (בתוך: ורהפטיג [לעיל הערה 8], עמ' 459-467). במכתבו הוא מציין שדבריו אלה הם דעתו האישית, ובקרב תדון בעניין מועצת הרבנות הראשית.
- 158 תזכירים א, ב, ד פורסמו כנספחים לספרו (לעיל הערה 8). מעניין שאת תזכיר ג פרסם ורהפטיג דווקא בכתב העת התורני הציוני **סיני**, בעריכת הרב י"ל פישמן (מימון). ראו **לעיל** הערה 83.
- 159 ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 34.
- 160 שם, עמ' 459-467.
- 161 שם, עמ' 479-481.
- 162 שם, עמ' 482-483.
- 163 שם, עמ' 479-481. הרב יעקב ברמן היה יושב ראש הסתדרות המזרחי בארץ ישראל. ראו **אנציקלופדיה של הציונות הדתית** (לעיל הערה 10), ו, עמ' 206-208.
- 164 **ארכיון ורהפטיג**, תיק 291, מכתב מיום 14 באוקטובר 1947 הנלווה לתזכיר א. במכתבו כותב ורהפטיג: 'הריני מתכבד להגיש לכב' לתשומת לבו העתק מתזכיר פנימי אשר הוגש לוועדה לבעיות קונסטיטוציוניות שליד הנהלת הוועד הלאומי. אשמח מאד לקבל את הערות כב' הרב על תזכיר זה'. בתיק 95-א ישנו גם מכתב מיום 2 בנובמבר 1947 למרכז העולמי של המזרחי, הנלווה לתזכיר ב ששלח ורהפטיג.

עוזיאל וברמן ראו חשיבות בהשתתפות בעיצוב החוקה על כל מרכיביה. התזכיר כלל בנוסחו המקורי מעט מאוד חומר מן המשפט העברי¹⁶⁵ ונשלח, כאמור, לרב עוזיאל ולרב ברמן. האחרון הגיב במכתב ביום ו' בטבת תש"ח¹⁶⁶ והציע לפרסם את התזכיר בציבור. היו לו שתי הערות ענייניות, אחת מהן מבקרת את חפותו המוחלטת של התזכיר ממקורות הדין העברי. נראה שמכתבו של ברמן השפיע על ורהפטיג, שאכן פרסם את התזכיר בכתב העת **סיני** ואף הוסיף לו מקורות אחדים מספרות ההלכה והפניות למחקרים שעסקו בדיני הקהל במשפט העברי.¹⁶⁷ גם הרב עוזיאל העיר כמה הערות על התזכיר, ובפתיחת דבריו אף שיבח את ורהפטיג על עבודתו: 'ביותר אני מביע את הוקרתי הרבה לכב' על הצעותיו בתזכיר זה שכולן מכוונות לדבר אחד – השראת שלום ואחוד בכל העם למעמדיו שדרותיו ומפלגותיו לחטיבה לאומית מאוחדת ומאחדת את התורה והמלכות במדינת ישראל'.¹⁶⁸

במכתבו העיר הרב עוזיאל הערות הנוגעות להשקפת ההלכה על שוויון הזכויות והחובות של כל אדם מישראל, לעניין זכות הבחירה לנשים, לשאלה מהו הזמן המינימלי של תושבות במדינת ישראל המקנה לאדם זכות לבחור ולשאלת הזכות להיבחר. מעיון בהערותיו ובשבחי לוורהפטיג על פועלו ברי שהרב עוזיאל ראה את המפעל בחיוב והיה מעוניין להיות שותף בעיצוב תזכיריו של ורהפטיג. ורהפטיג מצדו קיבל בתשומת לב את הערותיו של הרב ועשה בהן שימוש, כפי שעולה מעיון בגרסה המעודכנת של התזכיר שפורסמה ב**סיני**.¹⁶⁹

ורהפטיג שלח לרב עוזיאל גם את שני תזכיריו הראשונים, והרב – שהבין את חשיבות העניין – עיין בהם והעיר הערות ארוכות.¹⁷⁰ בפתיחת המכתב מודה הרב לוורהפטיג על שהוא עוסק בעניין החוקתי ועל שהוא

165 נוסחו המקורי של תזכיר ג נמצא ב**ארכיון ורהפטיג**, תיק 95-א, וב**ארכיון המדינה**, תיק ג-111/3.

166 ורהפטיג, חוקה לישראל (**לעיל** הערה 8), עמ' 481.

167 ראו **סיני** (**לעיל** הערה 83), עמ' כד-כה, והערה 1 **שם**, עמ' כז-כח, ל-לב.

168 על חשיבות רעיון אחדות העם בפסיקתו ובמשנתו של הרב עוזיאל ראו ב' לאו "הרב ב"צ עזיאל: אחדות האומה בשדה ההלכה", בתוך: מ' בר-און וצ' צמרת (עורכים), **שני עברי הגשר**, ירושלים, תשס"ב, עמ' 297-319.

169 מכתבו של הרב עוזיאל מובא אצל ורהפטיג (**לעיל** הערה 8), עמ' 479-480. דבריו של הרב עוזיאל שולבו בגרסה שפורסמה ב**סיני** (**לעיל** הערה 83), עמ' כח-ל.

170 מכתבו מיום ח' בכסלו תש"ח מובא אצל ורהפטיג (**לעיל** הערה 8), עמ' 459-467.

משתף אותו ומבקש להמשיך ולהעביר לעיונו את 'כל דיוני הועדה לפרטיהם'. מעניין שהרב עוזיאל איננו עוסק רק בענייני דת ומדינה או בענייני צביון המדינה. בפתיח של מכתבו הוא מדגיש שהוא מדרבן את ורהפטיג להמשיך ולפתח את החוקה:

לצערי לא נמצאות במחיצתי הצעות הקונסטיטוציות של ועדות הרוב באו"מ ולכן הצטמצמתי בהערותי אלה במסגרת התזכירים שלו.

אבל עדין יש מקום עיון רב ועבודה מרובה בהכנת החומר לכל פרקי החוקה לסעיפיה. ביחוד נותן אני חשיבות מיוחדת לחוקת הרכב הממשלה ונשיאה וסמכויותיהם, הרכב בתי המשפט האזרחיים הפליליים והקרקעות.

לדידו של הרב החוקה אינה אך מכשיר להגנה על האינטרסים הדתיים, ואף לא מכשיר סמלי לעיצוב צביונה היהודי של המדינה. החוקה היא בעיניו עניין מהותי, ויש לו רצון להיות שותף בעיצובה לא רק מן ההיבט ההלכתי.¹⁷¹ המכתב המפורט לוורהפטיג מלמד כי הרב עוזיאל הביע את דעתו במכלול הנושאים שעלו בתזכירו של ורהפטיג, למשל בעניין מועד ייסודה של האספה המכוננת (הוא סבר שאין לדחותה עד לעלייתם של יהודים נוספים),¹⁷² או בעניין הממשלה הזמנית והצורך להבטיח את זכויותיהם הדתיות והמשפטיות של בני המיעוטים במדינה היהודית.¹⁷³ נאמן להבנתו שההלכה לא תהיה המקור היחיד לעיצוב משפטה של המדינה, הגיע הרב עוזיאל גם לסוגיית עיצוב החוקה ופרשנותה. הוא הצביע על ההלכה כעל מקור מרכזי לעיצובה של החוקה, אך לא כמקור בלעדי, ועסק גם בצורתה הראויה של החוקה ובהקמת מוסד לפרשנותה:

יסודות הקונסטיטוציה

הקונסטיטוציה של המדינה היהודית וכן תורת המשפט האזרחי, צריכה להיות מבוססת ושאוּבָה מן הספרות ההלכית והמשפטית

171 בהתאם לכך פעל הרב עוזיאל מאוחר יותר בהערותיו לתזכיר ג, כפי שראינו לעיל.

172 ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 460.

173 שם, עמ' 462.

ומנוסחת בסגנונה הספרותי של תורת ישראל ומעובדת בשתוף פעולה עם הרבנות הראשית לארץ ישראל.¹⁷⁴ הקונסטיטוציה של מדינת היהודים צריכה להיות קצרה ותמציתית כדי שיהיה אפשר להוסיף עליה פרטי הלכות לסעיפיהן.

אינטרפרטציה ובקורת התחוקה

כל תחוקה בטבעה ובקצורה ההכרחי, סובלת פרושים רבים. ויש בה לגלות פנים כהלכה ושלא כהלכה. וצריך למסור פרושה ובאורה לבית דין מיוחד לכך שיבחר או שימונה עפ"י תקנות מוסכמות. תקונים בחוקה יעשו רק על ידי אסיפת הנבחרים של המדינה [...] בתנאי ששנויים אלה לא יהיו מתנגדים ליסודות התורה והאמונה.¹⁷⁵

הרב עוזיאל לא הסתפק בכתיבת הערות לתזכיריו של ורהפטיג. עשרה ימים לאחר מכן הוא טרח וכתב הצעת חוקה המבוססת על הערותיו.¹⁷⁶ הצעתו כוללת את כל העניינים שהוא העיר עליהם, בהם צורת השלטון והמשפט, שוויון בין הדתות ועוד.

על תזכיר ד של ורהפטיג כתב הרב עוזיאל מכתב הערות קצר, שבו חזר על כך שלא ייתכן להגדיר את יום השבת כיום המנוחה הרשמי גם עבור מי שאינם יהודים והציע שכל דת תקבל את מלוא ההכרה בימי השבתון הדתיים שלה. נימוקו מעניין: 'נגד חוק כזה צעקנו והתרענו ובצדק בכל פזורי גלותנו ובעשותנו כזאת במדינתנו נצדיק את העול שעשו ועושים נגדנו בכל פזורי הגולה'. הוא עוסק גם בשאלת המשפט במדינה, ומציע הצעה אחרת מזו של ורהפטיג. אולם גם הצעתו איננה קובעת כי יש לבטל מיידית את החוקים הנוהגים במדינה: 'אני מבין שאי אפשר לבטל את החוקים הקיימים במחי יד אחד, לכן אני חושב לנסח: השפוט בבתי המשפט האזרחיים יתנהל לפי החוקים שהיו בתקופת ביום שלפני

174 השוו **לעיל** עם הטקסט הקודם להערה 149.

175 ורהפטיג (**לעיל** הערה 8), עמ' 465-466. חשוב לציין כי בסוף דבריו בעניין זה עומד הרב עוזיאל על כך שחוקה לא תוכל לבוא בבת אחת, אלא יש לפתחה בזהירות ו'באופן אבולוציוני'. אולם בהצעתו לחוקה (ראו **להלן** בהערה הבאה) אין זכר לדברים אלה, ונראה כי שם סבר שיש להציע חוקה שלמה.

176 ההצעה, בצירוף מכתב נלווה מיום י"ח בכסלו תש"ח, מובאת **שם**, עמ' 468-472.

בטול המנדט וישונו בהדרגה על יסודות משפט תורת ישראל המושתתים על כללי צדק ויושר.¹⁷⁷ אפשר לומר, לסיכום, שבשלב זה של ימי טרום המדינה מצא ורהפטיג ברב עוזיאל תומך נלהב לרעיונותיו ולרעיון חיקוקה של חוקה, שאיננה 'חוקת התורה'.

3. הצעת החוקה של ליאו כהן

נאמן להשקפתו הציונית-דתית שלח זרח ורהפטיג גם את הצעתו של ד"ר ליאו כהן (בעצמו איש הציונות הדתית) לעיונם של רבנים ואישים המשתייכים לחוג זה.¹⁷⁸ בספרו הקדיש ורהפטיג לעניין זה פחות משלושה עמודים, ובהם הוא מנה בקצרה את רשימת האנשים שאליהם פנה. לסיכום הוא הוסיף חלק מן התגובות שקיבל.¹⁷⁹ הוא העיר כי בעקבות הביקורות שינה כהן את נוסח הצעתו והוסיף 'סעיפי צביון' רבי משמעות הנוגעים ליהדותה של המדינה במישור הפומבי והמשפטי.¹⁸⁰ בספחים לספרו הביא ורהפטיג כמה מכתבים שקיבל בעניין. הצעתו של כהן עוררה עניין רב אצל רבנים והם טרחו להגיב עליה, חלקם בקיצור וחלקם

177 שם, עמ' 483.

178 ראו לעיל הערה 10. לא מיותר לציין שכהן עצמו ביקש מרבנים ביקורות על הצעתו. בארכיון המדינה, תיק פ-578/14, נמצא מכתב מיום 1 במרס 1949 ששלח רבה הראשי של בריטניה, הרב ישראל ברודי, לליאו כהן, ובו הוא מודה לו על ששלח לעיונו את הצעת החוקה בעברית ובאנגלית. הרב ברודי מודיע שיעין בהצעה בפרוטרוט וידון בה עם כהן. הוא משבח את כהן על מאמציו הראויים להערכה במשימה היסטורית זו. לא מצאנו הערות שכתב הרב ברודי על ההצעה.

179 ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 66-68.

180 שם, עמ' 65, 68. את ההבדלים בין שתי הגרסאות של הצעת החוקה, לפני ואחרי ההערות שניתנו עליה מגורמים שונים, אפשר לקרוא אצל הרצוג, **תחוקה לישראל (לעיל הערה 92)**, ג, עמ' 5-16. הגרסה השנייה הייתה זו שהתפרסמה ברבים על ידי ועדת החוקה של מועצת המדינה הזמנית (ועדת החוקה: מועצת המדינה הזמנית, **חוקה לישראל: הצעה ודברי הסבר**, הקריה, חנוכה תש"ט). לא רק רבנים העירו עליה, אלא גם משפטנים רבים (התכתובות נמצאות בתיקים בארכיון המדינה). העורך, איתמר ורהפטיג, מביא שם את נוסח ההצעה הראשונה, ובהערות - את השינויים שנעשו בה. המקור האנגלי של הנוסח הראשון, מיולי 1948, ועליו התיקונים בכתב ידו של כהן (התיקונים נעשו בעקבות ההערות ושימשו בסיס לנוסח השני), נמצא בארכיון המדינה, תיק פ-578/17. ראו גם לעיל הערה 10.

באריכות. בספרו לא תיאר ורהפטיג את התגובות במלוא היקפן. אנו נתאר מהלך זה בעזרת חומרים שמצאנו בארכיונים.¹⁸¹

לצורך הפנייה לרבנים שיתף ורהפטיג פעולה עם תנועת המזרחי, וזו מינתה את עורך הדין שמחה בונם פלדמן¹⁸² למיין את התשובות ולסכמן.¹⁸³ סיכום זה עמד לנגד עיניו של ורהפטיג כשכתב את ספרו.¹⁸⁴ אולם מתברר כי הצעת החוקה הגיעה לרבנים נוספים על אלה שמונה ורהפטיג, ואף הם חיוו את דעתם בעניינה.¹⁸⁵ עיון בסיכומו של פלדמן ובמכתביהם המקוריים של חלק מהרבנים מגלה תמונה מורכבת למדי.

181 ורהפטיג שלח את המכתבים לרבנים כנציג הפועל המזרחי, אך הוא עשה שימוש גם במזכירות ועדת החוקה. ראו **ארכיון המדינה**, תיק ג-5425/24, מכתב של ישראל ישעיהו, מזכיר ועדת החוקה, לד"ר איתמר פרוינד, מיום י"ט בחשוון תש"ט, ובו נאמר כי במצוות יושב ראש הוועדה, ורהפטיג, נשלחים אליו חומרים שונים ובכללם הערותיהם של הרבנים הראשיים ושל הרב מנחם יהודה הלוי אושפיזאי, וכן הערות הסתדרות המזרחי בחיפה. ראו גם **שם**, מכתב של הרב ברלין לישראל ישעיהו מיום ה' בחשוון תש"ט, ובו בקשה לקבל את כל הפרוטוקולים מדיוני ועדת החוקה, וכן בקשה שוורהפטיג יעביר לברלין את כל החומרים שנמצאים בידיו, והוא מצדו ישלח לו חומרים נוספים. חלק מן המכתבים של הרבנים נמצאים גם בארכיון הכנסת, דבר היכול להעיד על כך שהובאו לדיוני ועדת החוקה. ואכן, כבר בשנת תש"ט כתב ורהפטיג כי הערותיהם של הרבנים הראשיים היו לנגד עיניהם של חברי ועדת החוקה. ראו ורהפטיג (**לעיל** הערה 29), עמ' 20 הערה 5.

182 שמחה בונם פלדמן היה עורך דין בגליציה, ולאחר עלייתו לארץ היה חבר המרכז העולמי של המזרחי ועסק בשאלות המשפט במדינה היהודית. הוא פרסם חיבורים אחדים. בשנת תש"ו כתב את החוברת **יסודות המדיניות הלאומית**, שעסקה באפשרות של לאומיות יהודית.

183 ראו **גנזך הציונות הדתית**, מוסד הרב קוק, תיקי המרכז העולמי של המזרחי, תיק 312, מכתב מיום י"ב בתשרי תש"ט, מאת מ' שקדיאל לפלדמן. המכתב נלווה להערותיהם (להצעת החוקה) של הרבנים יצחק אייזיק הלוי הרצוג, בן-ציון חי עוזיאל, מאיר ברלין ויהושע קניאל (חבר הרבנות הראשית של חיפה). פלדמן מתבקש בו לעבד את החומר לכדי הערות על החוקה, לפי פרקים. חשוב עם זאת להדגיש כי בקרב הרבנים שאליהם פנו היו שניים שקשה לשייכם לחוגי הציונות הדתית: הרב יחיאל מיכל טיקוצינסקי, ראש ישיבת עץ חיים בירושלים והרב יונה מרצבך, ר"מ בישיבת קול תורה בירושלים.

184 ורהפטיג (**לעיל** הערה 8), עמ' 66. ורהפטיג מספר כי נתקבלו שש עשרה תשובות (פלדמן סיכם ארבע עשרה, ואותן הוא מנה בראשית סיכומו, אך ורהפטיג הוסיף עליהן את דעתו של פלדמן עצמו ואת תשובתו של הרב אונטרמן, שהיה אז רבה הראשי של תל אביב, שהגיעה בנפרד. ראו **להלן** הערה 211).

185 למשל הרבנים יעקב הלוי גליקסברג וכתריאל פישל טכורש. תגובותיהם מופיעות בתיק 292, בחטיבת התיקים הנזכרת **לעיל** בהערה 183.

וכך כתב פלדמן במבוא (ורהפטיג הביא את הדברים האלה מתוך הסכמה להם):

כמעט כל הרבנים מדגישים, שאין בהצעת ד"ר ל. כהן שום זכר, ושום קשר פנימי, לדיני התורה. על אחדים מהם ההצעה עושה רושם של תרגום מלועזית של חוקה, שיכולה לשמש חוקה לכל מדינה שבעולם, ואין מרגישים שיש כאן מדינה של עם יהודי, שיש לו דינים וחוקים תורניים עתיקים-חדישים-נצחיים.

בכלל ההצעה מתעלמת מקיום דיני התורה ומשתיקה אותם, ולפעמים עומדת בניגוד להם, או נותנת מקום לחששות, שהחיים המשפטיים של המדינה היהודית יעמדו בניגוד לתורת ישראל. מנקודת השקפה זאת הרבה מהרבנים היו דורשים **נוסח אחר** לגמרי, והערכתם הכללית היא שלילית.¹⁸⁶

פלדמן מסכם בהבעת דעתו האישית: "נוסח אחר" לגמרי, כדעת הרבנים.¹⁸⁷ אולם ספק גדול אם אכן היה מדובר בהתנגדות גורפת, כפי שפלדמן וורהפטיג הציגו אותה. איתמר ורהפטיג הציג את הדברים בצורה מתונה יותר:

כללית ניתן לומר כי דעת הרבנים לא היתה נוחה מהצעה זו, ביחוד בגלל יחסה או התעלמותה ממשפט התורה, קדושת השבת, הרבנות הראשית וכיוצ"ב.

עם זאת, נראה שעברו עליה בעיון ולא נמנעו מלהעיר גם על פרטים שונים ונסוח הדורש תיקון לדעתם.¹⁸⁸

- 186 הסיכום של פלדמן נמצא ב**ארכיון ורהפטיג**, תיק 95-א, ללא תאריך. הוא פורסם גם בידי איתמר ורהפטיג בתוך: הרצוג, **תחוקה לישראל (לעיל הערה 92)**, ג, עמ' 37-48. הציטוט שלמעלה מופיע **שם** בעמ' 37-38. כאמור, זרח ורהפטיג קיצר מאוד את הסיכום בספרו חוקה לישראל **(לעיל הערה 8)** והביא בעיקר את מסקנותיו שלו ואת העמדות המובאות בסיכום נגד החוקה.
- 187 להלן נראה שספק גדול אם אכן הייתה זו 'דעת הרבנים'. ודאי שלא הייתה זו דעת כל הרבנים שפנו אליהם.
- 188 בתוך: הרצוג, **תחוקה לישראל (לעיל הערה 92)**, עמ' 4. כאשר הוא מביא את סיכומו של פלדמן, מעיר א' ורהפטיג בכמה מקומות על חוסר התאמה בין הדברים שכתב פלדמן ובין הדברים שכתבו הרבנים במכתביהם. ראו **שם**, עמ' 41-47, הערות 6, 10, 12.

עיון במכתבי הרבנים ואחרים שהגיבו מלמד שהם אכן לא שללו שלייה נחרצת את הצעתו של כהן, גם אם העירו על פרטים כאלה ואחרים. נפתח בהערותיו של הרב עוזיאל,¹⁸⁹ שלא השמיע כל ביקורת על הצעת החוקה בכללה, ורק העיר בצורה עניינית על סעיפים שונים. מתברר שהדבר שהטריד אותו יותר מכול היה הצורך להגן על סמכותם של הרבנות ובתי הדין הרבניים. הדבר עולה מהערתו הארוכה לסעיף 76, שעוסק בסמכויות בתי הדין הדתיים בענייני 'המצב האישי'; מהערתו לסעיף 74, המתייחס לדרך מינוי הדיינים; ומן העובדה שבמכתב הנלווה כתב: 'הנני מעיר את תשומת לבו ביחוד על הערתי לסעיף 74 של החוקה'. הוא הוסיף שם כי יש לעגן בחוקה את סמכויותיה של הרבנות הראשית ואת הסעיפים הנוגעים לדרכי פעולתה, בחירתה ותקציביה.¹⁹⁰

הדבר המרכזי שהטריד את הרב עוזיאל בהצעת החוקה היה, כאמור, הצורך להגן על המוסדות ועל האינטרסים הדתיים, מוטיב שכינינו לעיל 'חוקה מתגוננת'.¹⁹¹ ראוי להדגיש כי גם כאן, כמו בעניין תזכיריו של ורהפטיג, עמד הרב עוזיאל על כך שזכויות דתיות יינתנו בחוקה ויוגנו על ידה באופן שווה לשלוש הדתות.¹⁹² עם זאת יש בהערותיו גם כאלה הנוגעות לצביון היהודי של המדינה, כלומר יש בדבריו מוטיבים של ראיית החוקה כמכשיר 'מעצב'. הוא תומך בהתלהבות בסעיף 8 של הצעת כהן,

189 מכתבו פורסם באופן חלקי בידי ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 474-478, ובאופן מלא בידי א' ורהפטיג, בתוך: הרצוג, **תחוקה לישראל (לעיל הערה 92)**, עמ' 31-35. המכתב נמצא ב**ארכיון המדינה**, תיק ג-5664/26; ב**ארכיון הכנסת**, תיק שכותרתו 'הצעות חוקה והערות: למדינת ישראל 1948'; ב**ארכיון ורהפטיג**, תיק 95-ג.

190 לביקורת דומה על עניין בתי הדין הרבניים בהצעת החוקה, ראו הרב ד"ר אלחנן שפטלוביץ, 'המעמד המשפטי של הרבנות', **הצופה**, 11 במרס 1949.

191 דבר זה עולה גם מהערותיו לסעיפים אחרים: הערתו לסעיף 7(ג), שבה הוא עומד על כך שבמדינת ישראל לא יהיו נישואין אזרחיים (אף שהסעיף עוסק בשאלת האזרחות); הערתו לסעיף 15(1), שבה הוא עומד על הצורך בניסוח ברור יותר של סעיף חופש הדת; הערתו לסעיף 16, שבה הוא מבקש כי לא תינתן הגנת חופש ביטוי לפרסומים שיש בהם 'כפירה באלקים או השמצה ולגלוג על דתם של כל אחת משלש [כך!] הדתות'; הערותיו לסעיף 25, שבהן הוא תובע להבטיח את זכות החינוך הדתי (לשלוש הדתות), ומנגד – שלא לאפשר הקמת 'בתי ספר מיסיונריים או אטאיסטיים'; וסעיף 79, שבו הוא מבקש לקבוע בחוקה שלא יחוקק חוק הנוגד את דין התורה.

192 עניין זה עולה בפרט בהערותיו לסעיף 15, שבהן הוא מדבר על מתן זכות לכל אדם לעבוד את אלוהים 'בכל דת משלוש הדתות הנראית לו'. הוא חוזר על כך שלא ייתכן לקבוע את השבת כיום המנוחה הרשמי שיחייב גם את בני הדתות האחרות.

הקובע כי דגל המדינה יהיה כחול-לבן בשילוב מגן דוד ופסים. לדבריו זו הצעה ראויה, המתאימה לצביונו של עם ישראל, ועדיפה בהרבה על הצעת הדגל בעל שבעת הכוכבים (הצעתו של הרצל); הוא מתנגד לסעיף 32, הקובע כי חבר בית הנבחרים יישבע בעת כניסתו לכהונה, משום שיש בעיה הלכתית עם שבועה (וכך גם בעניין סעיף 54 – שבועת הנשיא);¹⁹³ הוא מתנגד לסעיף החסינות לחברי בית הנבחרים (סעיף 36), משום שההלכה אינה נותנת זכויות עודפות במישור המשפטי לבעל תפקיד ציבורי; בהערותו לסעיף 49 הוא עוסק בדרך הראויה לבחור את הנשיא ועוד.

כאמור, רוב הערותיו של הרב עוזיאל הן נקודתיות, ואין בהן שלילה עקרונית של הצעת חוקה 'חילונית' או של הצעה זו בפרט. יתכן שיש לומר כאן, כפי שהוא אומר בהערותו לסעיף 25, 'מכלל לאו אתה שומע הן': כלומר מעבר להסתייגויותיו מסעיפים אלה ואחרים, אין לו הסתייגות מההצעה בכללה. ואכן, ממכלול הערותיו עולה התייחסותו העקרונית החיובית להצעת החוקה. אולם דבר זה לא בא לידי ביטוי בסיכומו של פלדמן.

הרב הרצוג כתב שני מכתבים בנוגע להצעתו של כהן.¹⁹⁴ ממכתביו, ובפרט מן הראשון שבהם, עולה יחס שלילי כלפי הצעת כהן (לצד דברי הערכה אישיים כלפי כהן עצמו) ושאיפה שמשפט התורה יתפוס את המקום הראוי לו במדינת ישראל. הערותיו של הרב הרצוג במכתבו הראשון הן בעיקר תוכחה על המקום הדל שניתן להלכה בהצעה. הוא תוקף את ההקדמה (הפריאמבל), אף על פי שיש לו גם מילים טובות לומר עליה משום שהיא מזכירה את בורא עולם ואת מורשת הנביאים. הוא מציין שאין לו כעת פנאי להעיר את כל הערותיו, ולכן יסתפק בכמה הערות חשובות במיוחד. על סעיף השבת (סעיף 15[ד] בהצעה) הוא קובל

193 עניין זה תוקן בגרסה השנייה של הצעת כהן, שבה המחבר איננו נוקט את הלשון 'יישבע'.

194 שני מכתביו של הרצוג ממוענים לזרח ורהפטיג, ושניהם נתפרסמו אצל א' ורהפטיג, בתוך: הרצוג, **תחוקה לישראל (לעיל)** הערה 92, עמ' 17-30. המכתב השני, שנכתב כנראה בראשית תש"ט, לא התפרסם בשום מקום אחר ונמצא כנראה בארכיונו האישי של הרב הרצוג. המכתב הראשון התפרסם גם הוא בידי זרח ורהפטיג (**לעיל** הערה 8), עמ' 455-458, והעתיקו נמצאים בארכיון **הכנסת** ובארכיון **ורהפטיג** (ראו **לעיל** הערה 189). פלדמן התייחס בסיכומו רק למכתב זה. בסופו כתב הרב הרצוג כי הוא מתכוון 'לעיין שוב בקרוב בחוקה ולהוסיף הערות, וגם ברקע הכללי', ואת זאת באמת עשה במכתבו השני.

על שאינו מזכיר כי יום השבת צריך להיות 'יום מנוחה כפי חוק התורה שבכתב ושבועל פה, ככל אשר תורה סמכות התורה המוכרת'. הוא גם תוקף בחריפות את המעמד הזניח שניתן לדעתו לבתי הדין הרבניים בהשוואה לבתי המשפט. את אלה האחרונים הוא מגנה בשל העובדה שההלכה אינה רואה בהם בתי דין בעלי סמכות לדון בעלי דין בניגוד לרצונם, ובשל העובדה שמרבית חבריהם אינם מכירים כלל את ההלכה לפרטיה. לדעתו, הפרק החמישי של ההצעה ('הרשות השופטת') הוא פרק הממחיש 'את ההתעלמות מתורת ישראל בכל מערומיה המבישים והמכאיבים והמרגיזים'.

בהתאם לגישתו שהוזכרה לעיל דורש הרב הרצוג את הגדלת הסמכות המשפטית הנתונה לבתי הדין, וכן אזכור בחוקה של בית הדין הגדול לערעורים ושל הרבנות הראשית. אולם גם במכתב זה ישנם מוטיבים 'מתגוננים'. בהערתו הכללית לפרק ג ('הרשות המחוקקת') קובל הרב על שהחוקה אינה מונעת חקיקה שתפגע בחופש הפולחן הדתי, כגון חוק שיאסור את השחיטה או את המילה. הצעת החוקה גם אינה מונעת לדעתו את אפשרות הפגיעה במונופול הדתי בענייני נישואין וגירושין.

ממכתב זה עולה אפוא התייחסות אמביוולנטית להצעת החוקה. ברור שהרב הרצוג לא אהב אותה, שכן לגישתו צריכה החוקה להיות מבוססת על אדני התורה. עם זאת נראה כי הוא משלים עם העובדה שהחוקה לא תיווצר לפי חזונו, ולכן הרגיש צורך לעגן בהצעה הנוכחית את ההגנה על העניינים החשובים לו, כגון: מעמד הרבנות הראשית, החקיקה בענייני המעמד האישי ואיסור הפגיעה בחופש הדת (לפחות לגבי יהודים). השלמה זו, שגרמה לו לנסות ולהשפיע על סעיפי החוקה, מתגלה באופן בולט במכתבו השני, שנכתב כנראה חודש וחצי מאוחר יותר. במכתב זה הוא הציע תיקונים מספר, הן ברוח 'מתגוננת' הן ברוח 'מעצבת'. כאן הוא נמנע מלהשמיע דעה בוטה נגד ההצעה ונרתם לעיצוב אופייה: הוא הציע להגן בחוקה על האינטרס שלפיו נישואין וגירושין יהיו רק לפי דין תורה; הוא הציע לנסח את סעיף השוויון הכללי (סעיף 5) כך שלא יאפשר שנשים ימונו לתפקידי דיינות;¹⁹⁵ הוא הציע להעלות את הגיל המקנה זכות בחירה לעשרים (סעיף 7); הוא דן בצורתו של הדגל ויצא גם הוא נגד ההצעה שהדגל יכיל שבעה כוכבים (סעיף 8); הוא דאג לסמכויות בתי

195 השוו סעיף 7(ג) לחוק שווי זכויות האשה, תשי"א-1951.

הדין הרבניים וביקש להגדיל את סמכות שיפוטם (סעיף 315); הוא ביקש שחופש הביטוי לא יחול על פרסומים המשמיצים את הדת (סעיף 16); הוא ביקש להגן על תקצוב החינוך הדתי (סעיף 25); הוא ניסה להשפיע על כך שהנשיא יוכל להיות יהודי בלבד (סעיף 49)¹⁹⁶ ועוד.

לעניין החוקה כמכשיר 'מעצב' יש להוסיף את סיוס מכתבו השני של הרב הרצוג על הצעת החוקה.¹⁹⁷ הוא עומד שם על כך שלא די בהגדרתה של המדינה כמדינה דמוקרטית, אלא יש לתת בחוקה גם הכרה בכך שהיא מדינה יהודית ושלדת היהודית יש בה מעמד מיוחד. הרב הרצוג מצביע על דוגמאות ממדינות אירופה, שנתנו בחוקתן ביטוי למעמדה המיוחד של הדת שאליה משתייכים מרבית אזרחי המדינה, עובדה שלא נגעה בהגדרתן העצמית כמדינות דמוקרטיות.

בתגובות על הצעת החוקה אשר את דבריהן סיכם פלדמן נמצאות גם תגובותיהם של ד"ר אהרן ברט¹⁹⁸ והרב מנחם יהודה הלוי אושפיזאי מרמת גן.¹⁹⁹ ישנו גם מכתב של 'הסתדרות המזרחי והפועל המזרחי, חיפה',²⁰⁰ וראוי להוסיף גם את דבריו של הרב ראובן כ"ץ, רבה של פתח תקוה.²⁰¹ למעשה, שני הפריטים האחרונים אינם תגובות של ממש על

196 בעניין זה הוא דווקא חיזק את ידיו של כהן, שבהצעתו הראשונה נכלל סעיף שקבע כי רק יהודי יוכל לשמש נשיא המדינה. בנוסח השני של ההצעה הושמט עניין זה.

197 הרצוג, **תחוקה לישראל (לעיל)** הערה 92, ג, עמ' 29-30.

198 **ארכיון המדינה**, תיק פ-575/7, מיום ט' באלול תש"ח. התגובה ממוענת לרב מאיר ברלין. ממכתב נלווה שנמצא שם וממוען לליאו כהן, אנו למדים כי ברט שלח עותק של תגובתו גם לכהן ופנה אליו בכינוי 'ליאו היקר'. ברט היה פעיל בתנועת המזרחי, חבר במוסדות לאומיים רבים ומנהל בנק אנגלו-פלשתינה (לימים בנק לאומי). על אהרן ברט ראו **אנציקלופדיה של הציונות הדתית (לעיל)** הערה 10, א, עמ' 227-231.

199 אז 'נחלת-גנים'. התגובה (ללא תאריך) נמצאת ב**ארכיון הכנסת (לעיל)** הערה 189.

200 שם, ללא תאריך.

201 **ארכיון המדינה**, תיק ג-5664/26. התיק עוסק ב'חוקת המדינה'. למעשה, דבריו של הרב כ"ץ הם מאמר שהתפרסם בעיתון **הצופה**, אדר ב' תש"ח, בכותרת: 'חוק ומשפט במדינת ישראל', וכן ראו את התזכיר ששלח לשר הדתות ולשר המשפטים ביום כ"א בתמוז תש"ח. מן החומר בתיק זה אנו למדים כי את מאמרו שלח בכ"ג בסיוון תש"ח לשר המשפטים רוזנבליט בצירוף מכתב נלווה, שבו הוא מספר על הרושם הרב שעורר המאמר בארץ ועל כך שיש בו 'יסודות מוצקות לקביעת החוקה במדינת ישראל'. על כן הוא מבקש פגישה עם השר. השר ענה במכתב ביום י"ח בתמוז תש"ח והודיע כי ישמח להיפגש עם הרב ביום כ"ב בתמוז תש"ח. ייתכן שלקראת פגישה זו הכין הרב כ"ץ את התזכיר הנ"ל. עוד על עמדתו של הרב כ"ץ ראו מאמרו 'חוק ומשפט במדינה העברית', **תלפיות** ג (ניסן תש"ח), עמ' 329-337.

הצעת כהן, אלא התייחסויות לבעיות חוקתיות כלליות. תזכיר המזרחי בחיפה הוא לפי כותרתו: 'הצעות לדיון בנדון סדור ועצוב החיים במדינה על יסודות התורה, ע"י תחוקת חוקים ממשלתיים מתאימים', ולכן (כנראה) פלדמן לא התייחס אליו בסקירתו.²⁰² דבריו של הרב כ"ץ גם הם אינם מתייחסים לפרטי הצעתו של כהן, אלא הם בבחינת אמירה כללית על אופייה של החוקה הרצויה, לכן אין פלא שפלדמן לא הזכירם כאשר סיכם את התגובות לסעיפי ההצעה של כהן.²⁰³ עם זאת דומה שדבריו של הרב כ"ץ הם הקרובים ביותר למסקנתו של פלדמן.

רוב הערותיו של הרב אושפיזאי על סעיפי הצעת החוקה שולבו בגוף סיכומו של פלדמן. יש בהן ביקורת כללית על החוקה בתחום המשפט הנוהג במדינה, וכן הערות על עניינים שונים החסרים או מחייבים תיקון. אולם הרב אושפיזאי קיבל את ההצעה כמסמך שאיננו שלילי בעיקרו. ביקורתו על פרק ה, העוסק ברשות השופטת (פלדמן אינו מזכיר את הביקורת הזו), מזכירה את דבריהם של הרב הרצוג ושל הרב ברלין²⁰⁴ ומתאימה מאוד באופייה לתפיסתם של אנשי המזרחי, שאליה התייחסנו לעיל בפרק ב של חיבורנו.²⁰⁵

הסעיפים הדנים ברשות השופטת מתעלמים לגמרי ממשפט התורה שהוא צריך להיות משפט המדינה. משפט התורה בא בלבוש בתי דינים דתיים, לעדה הדתית-יהודית, ורק בעניינים האישיים. יש בגישה זו סכנה גדולה לכלל האומה, כשאנו היהודים החרדים נצהיר ח"ו שאנו עדה דתית. זה לא יתכן. אנו עם! עם ישראל! [...]

202 ראו דבריו בסוף סיכומו: 'הרבה הערות של המזרחי בחיפה יש להם שייכות לחוקים שונים, אבל לא לחוקה'. אכן, התזכיר של המזרחי קורא לחקיקת חוקים שיגנו על אינטרסים דתיים: שבת, כשרות, רבנות ועוד.

203 בפתח תזכירו התייחס פלדמן לדברים של הרב כ"ץ שהיו לנגד עיניו. אנו מניחים שהתכוון לחומר שמצאנו. חיזוק נוסף להנחה זו הוא שדבריו של כ"ץ נמצאים בתיק העוסק בענייני החוקה (לעיל הערה 201).

204 דברי הרב ברלין מובאים על ידי פלדמן כ'הערה כללית לפרק ה', לאחר סעיף 61: 'אחרי שזכינו בעזרת ה' במדינתנו, חובתנו היא להכניס בה את רוח ישראל ולא רק את שלטון ישראל. חכמתנו ובינתנו כידוע הם החוקים והמשפטים שלנו. יום אחד העובר ללא חוק ישראל, הרי זה פשע לאומי ופשע נפשי. ולא די בחוקים שאין להם סתירה בתורת ישראל. לא השלילה קובעת, כי אם החיוב'. לעמדתו של הרב ברלין ראו גם מאמרו: 'חוק ומשפט במדינתנו', **יבנה** ג (תש"ט), עמ' 29-32, 151, שם הוא קורא לביסוס מערכת המשפט במדינה על אדני המשפט העברי.

205 ראו בפרט **לעיל**, בטקסט שקודם להערה 61.

מטרתינו לסדר את צביון של עם ישראל במדינה, ולא רק של חלק מן העם, כעדה דתית. וע"כ אין דעתי נוחה שבתור יהודים חרדים מאמינים בה' ובעמו נוכל להציע את החוקה הזאת שרשות השופטת מקפחת את משפט התורה.

אולם מיד בפסקה הבאה עובר הרב אושפיזאי לטיעון פרגמטי יותר (המזכיר גם הוא את דרישותיו של הרב הרצוג) ומכיר בעובדה שלא תהיה סמכות שיפוט בלעדית לדין הדתי: 'הסמכות המובאת בסעיף הזה [סעיף 76] לבתי הדין הדתיים, גם כן לא מספקת את דרישתנו, כי הדין הישראלי אינו מקבל בחוקה את התוקף לשפוט בכל העניינים הנגעים בין אדם לחברו, רק המצב האישי'.

למעשה היה ברור לרב אושפיזאי ששיטת המשפט במדינה לא תתבסס על משפט התורה, והוא קיבל זאת בלי לוותר על הצורך למחות על כך. הדבר עולה מהערותיו השונות. כך למשל, בסעיף 36, שבו הוא הביע את התנגדותו למוסד החסינות ודיבר על הצורך להקים מוסד שיפוטי מיוחד לצורך שיפוט חברי בית הנבחרים.²⁰⁶ גם הוא העיר על עניינים דתיים מסוימים: שמירת השבת במישור הציבורי צריכה להיות מוגדרת טוב יותר (סעיף 15[4]); הגנה מפני פגיעה 'בדת ישראל' במוסדות החינוך (סעיף 25[3]); החלפת השבועה באמירת 'הן צדק' (סעיף 32). בסוף דבריו הוא כתב: 'הערה כללית: אין בחוקה זאת לגמרי חוקי כשרות. לדעתי אסור לנו להתעלם מכך'.²⁰⁷

לסיכום, הרב אושפיזאי – כמו הרב הרצוג וכמו רבנים אחרים, שאת דבריהם יכולים אנו לדעת רק מסיכומו של פלדמן – הרגיש צורך למחות על שהחוקה איננה מקבעת את משפט התורה כשיטת המשפט של מדינת ישראל. עם זאת הוא לא שלל את החוקה. הוא הבין את חשיבותה ואת הצורך להשפיע על עיצובה, הן בסעיפי צביון הן בסעיפים שיגנו על האינטרסים של הציבור הדתי.

206 פלדמן לא מביא דברים אלה בסיכומו אלא רק את התנגדות הרב למוסד החסינות.

207 גם דברים אלה אינם מובאים על ידי פלדמן. אולם בסוף סיכומו הוא מביא הערה דומה של הרב טיקוצינסקי: 'כשרות בכל המטבחים', דבר המזכיר את ההתחייבות במסמך הסטטוס קוו (לעיל הערה 80).

ניסיון ברור להשפיע על כתיבת החוקה כמסמך 'מעצב' נמצא בהערותיו של ד"ר אהרן ברט.²⁰⁸ הן נפתחות בכך ש'מבחינה מקצועית רואה אני את העבודה כעבודה טובה ויפה'. אולם לדעתו חסרה בהצעת החוקה התייחסות ברורה לקשר שבין המדינה החדשה לבין העבר היהודי. אשר על כן הוא הציע להכניס לחוקה משפט הקובע 'שאנו רוצים לבנות את מדינתנו כהמשך של המדינה שנחרבה ושכל יסודות התרבות והמשפט צריכים להיות בנויים על השאיפה הזאת'. ברט הדגים כיצד אפשר, בפרקים שונים של ההצעה, לעשות זאת: למשל, לעצב את מערכת בתי המשפט לאור המערכת השיפוטית שנהגה בימי הבית הראשון והשני, או להכניס לחוקה עקרונות סוציאליים העולים מן התפיסה החברתית של התורה (הוא הזכיר כדוגמה את מתנות העניים שבתורה).

הלך המחשבה של ברט באשר לחוקה כמסמך הצהרתי ו'מעצב' היה משותף לעוד רבנים שהגיבו על ההצעה.²⁰⁹ רק כך אפשר להבין את ההערות המתייחסות להקדמה לחוקה ורואות בה את החלק החשוב ביותר. הזכרנו לעיל את התייחסותו של הרב הרצוג להקדמה. הרב אושפיזאי, בדומה לרב הרצוג, כתב בעניין זה: 'ההצהרה שהחוקה מבוססת על יסודות הנבואה, זו היא הגדרה מופשטת, כל העמים מסתמכים על דברי נביאנו. לא מודגשת באקדמה היסודית העקריים [כך!] שהחוקה מבוססת על יסודות התורה. אפשר להוסיף אחרי הפסקא "בחזון נביאי ישראל" ובדבר ה' המצוה עלינו בתורתנו הקדושה'.²¹⁰ הרב אונטרמן מתל אביב הציע גם הוא להוסיף את אזכור התורה להקדמה ולשנות בה משפט אחד. כך: 'על אדני צדק ומשפט בדרך תורתנו וברוח של אחוה ושלוש כחזון נביאי ישראל'.²¹¹ דברי הרב משה לוי

208 הצעתו של ברט עוסקת גם בצורך להקים מערכת של שני בתי פרלמנט: פרלמנט נבחר ולצדו מעין 'בית לורדים', שבו ישבו אנשים חשובים ועיתרי ניסיון שיתמנו ללא בחירות. הצעה דומה הציע גם הרב הרצוג במכתבו השני. ראו הרצוג, **תחוקה לישראל (לעיל הערה 92)**, ג, עמ' 28.

209 על התפיסה ה'נשגבת' של המסמך החוקתי וראייתו כמסמך חינוכי ומעצב ראו רוזין **(לעיל הערה 24)**, עמ' 43-44.

210 דומה שסיכומו של פלדמן לדבריו של אושפיזאי, שלפיו ההקדמה 'משתיקה את התורה, ממש כמו שנוהגים כמה מהגויים', הוא חריף מדי.

211 דעתו של הרב אונטרמן סוכמה כנראה גם היא בידי פלדמן, בנפרד ממסמכו העיקרי, וראו **לעיל הערה 184**. המסמך נמצא גם הוא ב**ארכיון ורפטיג**, תיק 95-א. מסיכום זה עולה שלרב אונטרמן היו רק הערות ספורות על ההצעה. בין היתר הוא הציע

מיבניאל (שאותם אנו מכירים רק דרך התייחסותו של פלדמן אליהם) מסוכמים כך: 'הרב לוי רואה באקדמה רק צירופי מלים של שיגרא, שריח התרגום נודף מהם, וחסר בהם הבטוי להלך הרוח המרומם של קביעת חוקה לעם שחזר לחרות אחרי התקופה הארוכה של גלות ועבדות'.

הרב צבי יהודה הכהן קוק האריך יותר (גם את דבריו אנו מכירים רק מן הסיכום). הוא הציע שינויים אחדים בנוסח ההקדמה. לא רק הזכרת 'תורת ישראל' לצד חזון הנביאים, אלא גם הרחבת האזכור הנוגע לאותם אנשים אשר 'מסרו נפשותיהם, כחתייהם וקניניהם למען קיום עמנו, תורתנו וארצנו'. מעניין לציין כי בשנת תשי"א, כאשר עניין החוקה כבר ירד מן הפרק, טרח הרב קוק לנסח הצעת הקדמה משלו לחוקה.²¹² זו הקדמה ארוכה המדגישה את שיבת ישראל לארצו, את זכותו עליה, את מקומה של התורה ושל עקרונותיה החברתיים ועוד. הרב קוק (וכאמור, לא רק הוא) ראה בהקדמה עניין חשוב לא פחות – ואולי אף יותר – מגוף החוקה עצמו. לדידו היא החלק החינוכי והמעצב של החוקה.

אנשי הציונות הדתית ראו אפוא בחוקה מכשיר מעצב וטרחו בניסוח הקדמתה. הרב יונה מרצבך, שלא נמנה עם חוגי הציונות הדתית, הציע לוותר כליל על הקדמה חגיגית לחוקה (מתוך סיכומו של פלדמן). הוא חש שאם המשפט הראשון בהקדמה, המודה לבורא העולם (משפט שהרב הרצוג ראה בו, כאמור, הישג גדול), יידחה 'ע"י הרוב החילוני, יצא מזה חלול השם, ואם כן טוב יותר לותר על כל אקדמה חגיגית, ביחוד כאשר האקדמה הזאת עומדת בניגוד פנימי עם כל הרוח של חולין של החוקה'. מנגד הוא הציע להוסיף משפט המלמד אותנו על תפיסתו, ולפיה אף על פי שהחוקה איננה מתאימה לרוחנו עלינו לראות בה עניין נתון: 'מצד שני, יש להדגיש בפתחה, שהמדינה נוסדה על יסוד החלטת האומות המאוחדות, כי רק באופן זה אפשר לנמק כמה תופעות בחוקה, שמתנגדות לרוחנו'.

להעניק סמכות דיון לבתי הדין הרבניים בדיני ממונות, 'כששני הצדדים מסכימים לכך', ולוודא שמוסד הרבנות הראשית וסמכותו יעוגנו בחוקה.
 212 הרב קוק שלח את הצעתו לזרח ורהפטיג, וזה פרסמה בספרו. ראו ורהפטיג (לעיל הערה 8), עמ' 473.

4. הדיון בסוגיית החוקה בציבור הדתי

הצעת החוקה זכתה להתייחסות רחבה של רבנים (גם כאלה שוורהפטיג לא פנה אליהם) ושל חוגים לא רבניים בציונות הדתית. לצד הדיון הספציפי בהצעת החוקה של ליאו כהן התקיים גם דיון עקרוני בשאלת הצורך בחוקה. 'המועצה למען השבת' הציעה, למשל, הצעה מפורטת ובה שישה סעיפים שראוי לדעתה שייכללו בחוקה. סעיפים אלה עסקו בעיגון השבת ומועדי ישראל כימי המנוחה הרשמיים של המדינה.²¹³

יש בידנו גם שלושה מכתבים מפורטים שכתבו חוקרים של המשפט העברי או אנשים שהיו מזוהים עם תחום מחקר זה. המשותף לשלושתם הוא שהם מעירים הערות פרטניות רבות על סעיפי ההצעה, וכן הערות כלליות על ניסוחה, כגון שהיה ראוי לעצב אותה כך שתתקשר בקשר עז יותר למסורת היהודית. דבר זה מתיישב עם השקפתם הכללית של אנשי המשפט העברי באותה עת שיש לעגן את מערכת המשפט המודרנית במקורות השאובים מן המשפט העברי.

החוקר יעקב יוחנן רבינוביץ מניו יורק, שבראשית שנות החמישים מונה למרצה הקבוע הראשון למשפט עברי בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית, כתב מסמך בן שמונה עמודים באנגלית ובו הערות משפטיות רבות על סעיפי ההצעה השונים, תוך שהוא משווה אותה לחוקה האמריקנית.²¹⁴ בסיום דבריו הוא מצביע על שני עניינים החסרים לו בהצעת החוקה. עניינים אלה מוסדרים בחוקה האמריקנית, אולם אפשר להבחין בשורשיהם העמוקים גם במסורת היהודית. האחד הוא הגנת הקניין מפני הפקעה שלא על פי הליך משפטי שלטוני הוגן. רבינוביץ קשר זאת לכלל 'דינא דמלכותא דינא'.²¹⁵ העניין השני הוא עקרון השוויון לפני החוק, ואותו הוא קשר לביטוי ההלכתי 'משוה מידותיו' והצביע על שו"ת מימי הביניים בעניין זה בתחום המיסוי.²¹⁶

- 213 **ארכיון המדינה**, תיק ג-5664/26, מסמך ללא תאריך שכתרתו: 'המועצה למען השבת ירושלים: הצעה, ימי המנוחה בחוקת היסוד (קונסטיטוציה) של מדינת ישראל'. בהצעה נאמר במפורש כי 'לא יהודים' תיתן הזכות לנוח בימים המקודשים להם, וכן יש בה קביעה באשר לשמירת השבת ברשות הרבים ובמוסדות המדינה.
- 214 המסמך, ללא תאריך, נמצא ב**ארכיון ורהפטיג**, תיק 95-D. מכתב הביקור המצורף לו אנו למדים שהמסמך הועבר לוורהפטיג על ידי עורך הדין מרדכי עליאש.
- 215 רבינוביץ מפנה שם לדברי הרמב"ם בהלכות גזילה ואבידה ה, יג-יד.
- 216 **שו"ת מהרי"ק** (ר' יוסף בן שלמה קולון, איטליה, המאה החמש עשרה), סימן קצד.

הרב אריה קרלין, חוקר המשפט העברי ומי שהיה מנהלה הראשון של המחלקה למשפט עברי במשרד המשפטים,²¹⁷ כתב גם הוא מסמך מפורט ביותר.²¹⁸ קרלין העיר כמעט על כל סעיפי ההצעה. רוב הערותיו מתייחסות לעמימות בניסוח הסעיף או לשימוש שגוי במונחים. הוא לא הצביע על בעיות 'דתיות' עקרוניות. בסיום דבריו הוא ציין שהערותיו נועדו לשיפור הניסוח של החוקה 'ברוח העברית המקורית', כפי שהיא: 'בספרותנו המשפטית העתיקה, לנקות ולקלף את רוח התרגום בכל הבטויים והמשפטים ובהצעת הסעיפים, שבו היו ספוגים כל משתתפי עבודת הניסוח של ההצעה, ולשוב לשפתנו המקורית, לשפת ההלכה והחק בספרותנו בכל דקדוקיה, ועברית כהלכה תהיה שפת החוקה'. כלומר, ניסוחה של החוקה הטריד אותו יותר משהטרידו אותו תכניה. דאגתו הייתה לכך שניסוחה ייעשה על אדני השפה העברית ומושגי המשפט העברי.²¹⁹

עורך הדין מרדכי עליאש²²⁰ כתב גם הוא מסמך בן 11 עמודים,²²¹ ובו הערות משפטיות על סעיפי החוקה. כמו כמה מן הרבנים שהוזכרו לעיל גם הוא טרח להעיר בהרחבה על ההקדמה לחוקה, שבה הוא ראה הצהרה חשובה שיש להקפיד על ניסוחה ולהביע בה רעיונות הקשורים לעם ישראל ולתחייתו בארצו.

קובץ **יבנה** שראה אור בניסן תש"ט הוקדש לסוגיית המשפט הישראלי והדת, והובעו בו דעות באשר לאופייה הרצוי של המדינה היהודית ולפשרות שאפשר או אי-אפשר לעשות בנושא זה ובעניין צביון חוקתה. הרב הרצוג, שדבריו פותחים את הקובץ,²²² פרש את פתרונותיו החוקתיים

217 על קרלין, שהיה יועץ למשפט עברי למחלקת החקיקה של משרד המשפטים, ראו **אנציקלופדיה של הציונות הדתית (לעיל הערה 10)**, ה, עמ' 57.

218 **ארכיון ורהפטיג**, תיק 95-ד, בכתב יד (ללא תאריך). בפתיחת ההערות מציע קרלין לוורהפטיג לערוך את הערותיו למאמר **ביבנה**. המאמר לא פורסם בסופו של דבר.

219 ביקורת דומה השמיע ישראל איסר זיידמן, שניהל את הוצאת הספרים של המזרחי (ראו עליו **באנציקלופדיה של הציונות הדתית [לעיל הערה 10]**, ו, עמ' 424-425). במאמר העוסק כולו בלשונה ובסגנונה של הצעת החוקה של כהן ('לסגנון החוקה המוצעת', **יבנה ג** [תש"ט]), עמ' 57-63) הוא עמד על הצורך בניסוח מחודש של החוקה מבחינה לשונית ולא העיר שום הערה משפטית מהותית. הוא סבר שעל ניסוח החוקה להיות מושפע מלשון ספרי ההלכה של עם ישראל, ובפרט ממשנה תורה לרמב"ם.

220 ראו **לעיל הערה 154**.

221 **ארכיון המדינה**, תיק פ-7/575 (ללא תאריך).

222 ראו גם **לעיל הערה 92**. לפי הערת המערכת, המאמר נמסר לפרסום עוד בשבט תש"ח. עמדותיו של הרב הרצוג לא השתנו בעקבות הקמת המדינה. עם זאת במאמרו **ביבנה** הוא עדיין היה אופטימי באשר לסיכוי של הרבנים להשפיע על המציאות המשפטית.

לסוגיות המרכזיות. נאמן לשיטתו הוא הציע פתרון על פי ההלכה ברוב ההסדרים. בקובץ פרסם מאמר אחר, שתקף (גם אם לא במפורש) את הקו הפשרני של ורהפטיג ואחרים במזרחי ובהפועל המזרחי וקבע כי יש לכוון מדינה שחוקתה מושתתת על אדני התורה, ולא על היתרים הלכתיים מזדמנים.²²³ ורהפטיג, שהיה אחד מעורכי הקובץ, פרסם בו גם את טיוטות החוקה של בלוי וברויאר (אשר נזכרו **לעיל** בפרק ב), וייתכן שעשה זאת כדי להראות שגם הם הוטרדו בשאלת חוקתה של המדינה, אפילו אם הפתרונות שהם הציעו אינם קבילים ואינם מתיימרים להסדיר את החיים במדינה, אלא להגן על הקהילה החרדית.²²⁴

בוועידת תנועת המזרחי שהתקיימה בחודש אב תש"ט התגלעה שוב המחלוקת בין ורהפטיג לרב הרצוג בנוגע לאופייה של חוקת המדינה ולדרך שיש לנקוט בעניין זה במישור הפוליטי. הרב הרצוג תקף בחריפות את פשרונתם ואת כישלונם של הנציגים הדתיים בכנסת בכל מה שקשור לקידום העניין הדתי. הוא גם ביכה את ההתעלמות המוחלטת מעמדותיהם של הרבנים בכל התהליכים המשפטיים לקראת כינון החוקה והחוק במדינה העברית.²²⁵ ורהפטיג היה פרגמטי יותר באשר למה שאפשר להשיג בעניין המשפט העברי. החלטות הסיכום של הוועידה נטו לכיוונו של הרב הרצוג, והצהירו כך:

המשפט העברי המקורי כפי שהוא ניתן מפי הגבורה בתורה ומבואר בתלמוד, פוסקים, שאלות ותשובות ובספרות התלמודית הגדולה, שהתפתחה בישראל מדור לדור מיום היותו לעם ועד היום – מהווה המשפט הלאומי ההיסטורי של עם ישראל, שביסודות הצדק והמוסר המיוחדים לו הוא מגלה את המאור שביהדות. הוועידה דורשת לבסס את חוקת היסוד של

223 יהודה אליצור (הרשקוביץ), 'מדינת היתרים או מדינת התורה', **יבנה (לעיל)** הערה 92), עמ' 64. ראוי לציין כי בקובץ מופיע גם מאמר של שר המשפטים רוזנבלט, המצביע על כך שהעקרונות החוקתיים המאפיינים חוקה מודרנית – שלטון דמוקרטי, זכויות פרט וכדומה – קיימים גם ביהדות.

224 שם, עמ' 33, 37.

225 הרב הרצוג טען כי 'התורה נשכחה. תופשי התורה נשכחו כמת מלב. לא פנו אלינו, לא נשאלנו, לא נדרשנו, לא לעיין ולא להורות, לא לברר הלכות ולא לתקן תקנות, ואפילו ליעץ לא נתבקשנו. ירשה השפחה גבירתה!' (ראו **דין וחשבון הוועידה העולמית הי"ח של המזרחי**, ירושלים, אב תש"ט, עמ' 139).

המדינה [...] על המשפט הלאומי ההיסטורי שלנו, על משפט התורה.²²⁶

הוועידה אמנם לא הייתה גוף מחייב, ובהכרזה זו אין קביעה חד-משמעית שחוקה כשלעצמה אינה לגיטימית, אך הדרישה שהחוקה תושבת על אדני התורה מקרבת את עמדת המזרחי והפועל המזרחי לעמדה החרדית. ובכל זאת, בנושא ההתייחסות לחוקה, ניכר, כאמור, פער בפוליטיקה הציונית-דתית בין ההצהרות הפומביות לבין ההתבטאויות בפורומים סגורים ובמכתבים.

בתקופה זו התקיים מעל גבי דפיו של **הצופה** דיון ער בשאלת החוקה. גם דיון זה חושף את האמביוולנטיות שהייתה קיימת אז במזרחי. בראשית 1949 הביע בעיתון זה הרב ד"ר שמואל גרינברג תמיכה בחוקה. יתרה מזו, הוא הדגיש – אולי בדרכו של ורהפטיג – כי לחברי הכנסת הדתיים תפקיד כפול בחיקוקה של החוקה: 'מצד אחד יצטרכו לעבוד בשטח העבודה החיובית הכללית בקביעת בסיסי התחיקה, ומאידך גיסא יצטרכו לעבוד עבודה רבה בשטח העבודה בשלילה: לא לתת שהתחיקה החדשה תשמש אמצעי יסודי לניתוק גמור של הרציפות ההיסטורית'.²²⁷ הרב פרופ' שמואל קלמן מירסקי²²⁸ כתב **בהצופה** מאמר שכותרתו 'חוקה לישראל'.²²⁹ במאמרו הוא עסק רק בפרק השני של הצעת כהן, שכותרתו 'זכויות יסוד'. ניכר מדבריו של מירסקי שהוא נלהב ביותר מפרק זה, ממבנהו ומתכניו. היה זה ניסיון לראות את החוקה באור חיובי, כמייצגת עקרונות מופשטים העולים מן המשפט העברי, גם אם אין היא קובעת שהוא ישמש בסיס לשיטת משפטה של המדינה. מירסקי השווה פרק זה לפרקים המקבילים בחוקת ארצות הברית והראה כי בשונה

226 שם, עמ' 211.

227 הרב ד"ר ש"י גרינברג 'תחוקת המדינה', **הצופה**, 16 בינואר 1949.

228 על פרופ' שמואל קלמן מירסקי ראו **אנציקלופדיה של הציונות הדתית (לעיל הערה 10)**, ו, עמ' 621-625. עוד קודם לכן כתב מירסקי מאמר גדול בכתב עת שערך ('משפט המדינה העברית', **תלפיות** ג [ניסן תש"ח], עמ' 338-379), ובו עסק בדרכי יישום המשפט העברי במדינה היהודית. דבריו על עיצוב החוקה (**שם**, עמ' 351-364) הם רקע טוב למאמר שבו אנו דנים כאן.

229 **הצופה**, 18 במרס 1949. מאמר זה נותח בידי אורית רוזין (**לעיל הערה 24**), עמ' 45-46, שמצאה בו את התפיסה שהחוקה היא מסמך רליגיוזי-אוטופי המחבר רעיונות קדומים וחדשים, דתיים וחברתיים.

מהחוקה האמריקנית, שבה נפתחת ההגנה על זכויות האדם בסעיף חופש הדת, הרי הסעיף הראשון בהצעת כהן (סעיף 12) קובע כי 'המדינה תשקוד על קדושת חיי האדם ותגן על כבוד האדם. לא יהא עונש מות, ולא יהא אדם נתון לעינויים, מלקות, או עונש משפיל אחר'. ואילו חופש הדת והמצפון נזכר רק בהמשך.

הסקירה המקיפה ביותר על הצעתו של כהן, שהיא גם ביקורת עליה מתוך תפיסה הלכתית, נכתבה כיזמה פרטית של הרב שמואל טוביה שטרן, שהיה אז רב בקנזס סיטי שבמיזורי.²³⁰ הרב שטרן היה אז איש המזרחי.²³¹ הוא נפעם מעצם תקומתה של מדינת ישראל והחליט על דעת עצמו 'להיות מן הראשונים לכתוב ספר על חוקת ישראל'.²³² את מטרתו הוא הציג בפתיחה לספרו: 'חוקת ישראל הנוצרת כעת במדינת ישראל צריכה להיות **חוקת עולם**: עולמית ונצחית. עלינו לטוות את מסכת ההווה על יתד העבר ולשזור בה את חוטי העתיד בחכמה רבה. שהחוקה תופיע לפנינו בתור כליל מלאכת מחשבת, למופת, לאור עולם'.²³³

מעניין שהרב שטרן לקח לו ליסוד עבודתו את ההצעה הזו, ולא ניסח חוקה חילופית. את הסיבה לכך אנו מוצאים בסוף הקדמתו.²³⁴ הוא קרא שם לנציגים הדתיים בארץ שלא לפרוש מן הניסיון לעצב חוקה, אלא להילחם על כך שהיא תהיה מבוססת ככל האפשר על אדני התורה לפי העקרונות שהוא הציב בהקדמה. הוא סבר שזה תפקידם של גדולי התורה, והוא ראה את עצמו כמציב לפנייהם דגם אפשרי. לדבריו, יש להשתמש בהצעת כהן כבסיס שאין לשלול אותו לחלוטין ולהראות מה צריך לשנות בה.²³⁵

230 שמואל טוביה שטרן, **חוקת עולם: ביאורים הוספות ופירושים לתחוקת מדינת ישראל, מוצעת עפ"י התורה וחז"ל**, ניו יורק, תש"י (מהדורה חדשה של כל כתביו של הרב שטרן: ירושלים, תשס"ה). ראו את מה שכתב על עצמו בפתיחת ספרו, עמ' 1-4, ובפתח הכרך הראשון של ההוצאה המחודשת של כתביו, עמ' ט-יב.

231 כך עולה מדבריו במקור הראשון הנזכר בהערה הקודמת.

232 **שם**, עמ' 1-2.

233 **שם**, שם.

234 **שם**, עמ' 32-34.

235 בדבריו שם הוא עמד על כך שאחד העקרונות שיש להביא בחשבון בעת עיצוב החוקה הוא 'שלא תנתן בה, בחוקה, שום תואנה ואמתלא לשונאי ישראל להאחז בה, בכדי לנשל את היהודים מזכויותיהם האזרחיות בשום מקום בעולם'. עיקרון דומה הנחה גם את הרב עוזיאל ואת הרב הרצוג בהערותיהם שנזכרו לעיל.

קשה שלא להתפעל מן התוצאה: מדובר בשני כרכים בני 640 עמודים, שבהם שטרן עובר על כל סעיפיה של הצעת כהן, כולל המבוא. זהו מפעל שמשום מה לא נזכר כלל על ידי מי שסקרו את התגובות להצעת החוקה. באופן כללי אפשר לומר שמגמתו של שטרן הייתה להביא בסיס ממקורות היהדות לסעיפי הצעתו של כהן, בכללם אלה הטכניים ביותר.²³⁶

יחקק רפאל הלוי עציון הסביר, במאמר מנומק, כיצד יכולה החוקה לתרום למשטרה הדמוקרטית הצעיר של מדינת ישראל ולהגן על מיעוטים מפני עריצות השלטון.²³⁷ בין השאר הוא הזכיר את חשיבות ההגנה על זכותו של המיעוט הדתי. אך בניגוד לתפיסה החרדית עניין זה לא עמד במוקד טיעונו, התומך בחיקוקה של חוקה. לעומתו הציג ישעיהו ברנשטיין, שהשתייך לפועל המזרחי, תפיסה דומה לזו החרדית.²³⁸

מובן שהיו גם תגובות דתיות נוספות על עצם עיצוב החוקה, ללא קשר להצעת כהן עצמה, אך קצרה היריעה לעסוק בכולן.²³⁹ עם זאת אפשר לומר כי רוב כותבי המאמרים – ובהם חברי הכנסת שהיו אמורים להצביע בכנסת נגד חיקוק חוקה בכל צורה שהיא – לא התנגדו לרעיון החוקה לכשעצמו.

- 236 ראו למשל את דיונו בעמ' 503-506, שם הוא מתייחס לסעיף 45, שעניינו הצורך שהנשיא יחתום על החוקים ושהם יופקדו בשני מקומות. בדבריו הוא דן בנשיא, במלך, בנשיא הסנהדרין, בהלכות גניזת כתבי הקודש ועוד (שטרן [לעיל הערה 230]).
- 237 יר"ה עציון, 'רוב ומיעוט', **הצופה**, 13-14 בפברואר 1950.
- 238 י' ברנשטיין, 'העולה על רוחכם', **הצופה**, 17 בפברואר 1950.
- 239 ראו עוד מאמרים שפורסמו בכתב העת **יבנה** ג (תש"ט), כך שמאמרים שהתפרסמו בו הזכרנו בפרק זה. ראו גם את המאמרים שמנה ורהפטיג בכרך זה של **יבנה** (לעיל הערה 29) בהערה 4 ואת הקדמתו: 'התענינות מיוחדת עוררה בעיה זו [של החוקה] בחוגי הארגונים הדתיים. הם התענינו במיוחד בבעיות של דת ומדינה ובשאלת החדרת רוח ומסורת ישראל לחוקתה'. מאמרים רבים נוספים מן העיתונות הדתית, בעיקר מעיתון **הצופה**, מצויינים אצל רוזין (לעיל הערה 24), בעמ' 21, 25, 26.

ביקורות על ההתנגדות לחוקה

בד בבד עם נפילת מפעל חיקוק החוקה והמאבק הפוליטי בכנסת, ובשנים שלאחר מכן, היו אנשי ציבור דתיים שביקרו את התנהלות הסיעות הדתיות בסוגיה. כולם, אגב, וודאי שלא במקרה, השתייכו לקיבוץ הדתי.

חבר הכנסת משה אונא, שהתנגד בזמן האירועים לאופן התנהלותה של תנועת המזרחי בסוגיה, טען גם לאחר מעשה כי היה על מנהיגי הציונות הדתית להמשיך ולתמוך במהלך החוקתי, שאותו יזם והוביל אחד מאנשיהם, זרח ורהפטיג. לדבריו, הנסיגה מן התמיכה במהלך זה, המומחשת באופן חד במהלכו של ורהפטיג עצמו, נעשתה מתוך שיקולים פוליטיים צרים, ולא מתוך נימוקים אידאולוגיים. אלה הושמעו בדיעבד, אך לא היו הגורמים האמתיים לנסיגה.²⁴⁰ חשוב לציין כי כבר במאמר שפורסם במועד סמוך להצבעה בכנסת, שבה התקבלה פשרת הררי, הצביע אונא על הנוק שגרמה לעצמה הציונות הדתית בהתנגדותה לחוקה.²⁴¹ אונא עמד במאמרו, כמו בספרו המאוחר יותר, על הדעות השונות שהושמעו בתוך החזית הדתית. הוא הדגיש שרוב המתנגדים פעלו שלא מתוך 'טעמים פרינציפיוניים כי אם מטעמים ענייניים וטכסיסיים', גם אם היו שהשמיעו נימוקים עקרוניים כאלה ואחרים.²⁴²

כנגד חבריו לסיעה שהתנגדו לחוקה הביא אונא נימוק עקרוני חשוב ביותר, אשר יש לתת עליו את הדעת גם היום. לדבריו, לא ייתכן שמצד אחד תגלה הסיעה עמדה חיובית כלפי המדינה ומוסדותיה ומצד שני תציג

240 ראו גולדברג (לעיל הערה 34), עמ' 215-216, שמסביר שנימוקו של ורהפטיג היה שיש להתנגד לחוקה משום שהיא חילונית ותוביל להפרדת הדת מהמדינה (misleading 'and a part of a political manipulation'). גולדברג טוען שם שמטרתו האמתית של ורהפטיג הייתה להסתיר את הנימוקים האמתיים, הפוליטיים, להתנגדות לחוקה במסווה של נימוקים אידאולוגיים עקרוניים.

241 מ' אונא, 'חוקה לישראל', **נתיבה** (מנחם אב תש"י). פורסם שנית בקובץ מאמריו: **בשבילי המחשבה והמעשה**, תל אביב, תשט"ו, עמ' 242-248. ראו גם ספרו (לעיל הערה 30), עמ' 242-255.

242 למשל, חבר הכנסת אברהם שאג (**דברי הכנסת** 4 [תש"י], עמ' 796), או חבר הכנסת יוסף בורג (**שם**, עמ' 1310).

טיעונים אידאולוגיים נגד החוקה, שאינם יכולים להתיישב עם האהדה למדינה. הוא סבר שיש בכך חוסר עקיבות הגורם נזק גדול. הוא הסביר שההתנגדות לחוקה לוותה בהשמעת נימוקים שמקורם בתפיסה קיצונית ביותר, ושלא ייתכן לנהוג על פי תפיסה זו בהקשר של החוקה ועל פי תפיסה הפוכה בהקשרים אחרים הנוגעים ליחסה של הסיעה אל המדינה ומוסדותיה. הוא סבר שדבר זה הוא בגדר סתירה הגורמת לנזק גדול בקרב אנשי הציונות הדתית ולערעור תדמיתם בציבור הרחב.²⁴³ הוא הצביע גם על הנזק התדמיתי שגרמו לעצמם נציגי הציונות הדתית בהתנגדותם לחוקה, כביכול מתוך נימוקים עקרוניים (שהם לא השתמשו בהם בהקשרים אחרים) אשר נלקחו מטיעוני היהדות החרדית. נימוקים אלה באו לדעתו לחפות על השיקולים הפוליטיים שעמדו בבסיס ההתנגדות לקבלת החוקה. לדבריו, דרכה העקרונית של הציונות הדתית, האוהדת את המדינה, הייתה צריכה להביא את נציגיה דווקא לתמיכה עקרונית בקבלת חוקה.²⁴⁴

דברים דומים כתב עוד קודם לכן מאיר אור, איש קיבוץ טירת צבי.²⁴⁵ במאמר שפרסם באייר תש"י,²⁴⁶ בעת הדיונים שהובילו להכשלת החוקה, כתב אור על כך שהציונות הדתית ורבניה אינם מסכינים להתמודד כראוי עם האתגר שמציבה הקמתה של המדינה היהודית. הוא עמד בהרחבה על הצורך לעצב את שיטת המשפט של המדינה לאור העקרונות העולים מן התורה, גם אם לא בהכרח על ידי קבלת ההסדר המדויק שמציעה התורה. הוא סבר שדבר זה מחייב כמובן התמודדות הלכתית, משום שההלכה התפתחה במשך הדורות 'ועל דורנו מוטל להמשיך לפתח אותה ולהלביש אותה לבוש וסגנון המתאים לתקופתנו'. בדיונו עסק אור גם בסוגיית החוקה ושלל בתקיפות את השימוש של הנציגים הדתיים בטיעונים דתיים כביכול לשלילתה.²⁴⁷

243 אונא, **בשבילי המחשבה והמעשה (לעיל הערה 241)**, עמ' 247-248.

244 **שם**, עמ' 246-247.

245 מאיר אור היה מראשי הקיבוץ הדתי והפועל המזרחי. ראו **אנציקלופדיה של הציונות הדתית (לעיל הערה 10)**, ג, עמ' 63-65.

246 מ' אור, 'היהדות הדתית ובנין המדינה', **נתיבה** (אייר תש"י). פורסם שנית באוסף כתיבו: **אור המאיר**, טירת צבי, תשמ"ז, עמ' 142-148.

247 **שם**, עמ' 146.

ניתוח ביקורתי מאלף של עמדת הפוליטיקאים הדתיים, ושל הכשלים שבה, עשה אליעזר גולדמן מקיבוץ שדה אליהו.²⁴⁸ דיונו של גולדמן הוא חלק ממערכת רחבה של בחינת הנמקותיהם ה'דתיות' של הפוליטיקאים הדתיים בהקשרי חקיקה שונים הנוגעים לבעיות דת ומדינה. גולדמן פתח דווקא בביקורת על עמדות שהשמיעו חברי כנסת מן השמאל בדיונים על החוקה, כדוגמת חבר הכנסת נחום ניר-רפאלקס, יושב ראש ועדת חוקה חוק ומשפט, אשר התייחסו גם הם אל החוקה כאל מכשיר לעיצוב ערכים מסוימים.²⁴⁹ לדברי גולדמן, אמירות מעין אלה מלמדות על כך שבמדינת ישראל הצעירה התייחסו אל החוקה כאל מכשיר לעיגון ערכים סקטוריאליים, במקום כאל מכשיר מרכזי להתוויית דרך פעולתו של השלטון, וכי הן מצביעות על הבלבול בקרב חוגים מסוימים בין מקומם של ערכי תנועה וולונטרית שהם משתייכים אליה ובין מקומם של הערכים שאמורים להיות מוגנים בחוקתה של מדינה דמוקרטית, המורכבת מקבוצות שונות החלוקות ביניהן בשאלות ערכיות. מדבריו עולה כי להתבטאויות מעין אלה הייתה תרומה לא מבוטלת להתנהלותם של חברי הכנסת הדתיים. הוא סבר שעל רקען היה צריך לראות את הדיון שהתנהל בכנסת בנושא החוקה. לשון אחר, אם החוקה אמורה לייצג תפיסת עולם ערכית מסוימת, כלומר את עמדת הרוב, אזי המיעוט הדתי אינו יכול להסכים לה, ועל רקע זה יש לראות את האמירה שהתורה היא חוקתו היחידה של העם היהודי.²⁵⁰

גולדמן הדגיש את בעייתיותה של אמירה אחרונה זו: הרי חוקה היא מסמך משפטי של מדינה, לא של עם. לדבריו, הוויכוח בשאלה כיצד על העם לנהוג במציאות אידאלית, או מהי המטרה שהוא צריך לשאוף אליה, איננה עניין לפעולה חקיקתית. מצד אחר, אין זאת אומרת שאי־אפשר להגיע להסכמות על כך שהחוקה תבטיח אינטרסים דתיים מסוימים, בין בהגנה על זכויות מיעוט בין בקביעה שהמדינה מאמצת אותם במישור הכללי (למשל, קביעת השבת כיום מנוחה רשמי).

E. Goldman, *Religious Issues in Israel's Political Life*, Jerusalem, 1964, pp. 248

47–66. לימים כיהן גולדמן כפרופסור במחלקה לפילוסופיה של אוניברסיטת בר־אילן.

249 **דברי הכנסת** 4 (תש"ו), עמ' 717–718. גולדמן הזכיר דברים דומים שאמר בדיון חבר הכנסת חיים בן־אשר, אשר קבע גם הוא כי החוקה אמורה לעגן את הערכים של התנועות החלוציות.

250 גולדמן (לעיל הערה 248), עמ' 55–57.

גולדמן הצביע על כך שהטיעונים הערכיים של חברי הכנסת הדתיים ושל עמיתיהם החילוניים נבעו מתפיסת עולם הרואה במדינה לא מכשיר פוליטי גרדא, אלא מעין גוף רוחני המגשים את האידאליים של העם היהודי, שממילא אמור לייצג את ערכיו הנצחיים. מכיוון שלדעתם של חלק מחברי הכנסת אמורה הייתה החוקה להצהיר על ערכיה של המדינה, ברור שלא היה מנוס מוויכוח מר על עיצובה, שכן כמעט בלתי אפשרי להגיע להסכמות על ערכי יסוד בין דתיים לחילוניים. זה היה מוקד הבעיה לדעתו. ברור שאם מדובר בוויכוח ערכי, מיד מובן מקור דבריהם של נציגי הציבור הדתי שלפיהם התורה היא חוקתו של העם היהודי. כלומר, הסיבה להשמעתו של טיעון זה היא שהוויכוח שעוררה החוקה היה ערכי. גולדמן הסביר שהבעיה אינה נעוצה באמתותו של הטיעון הערכי, אלא בהבנתם של נציגי הציבור את תפקידה של החוקה. הוא גרס שחוקה אמורה להיות בראש ובראשונה מסמך המסדיר את פעולות השלטון, את המחסומים על פעולותיו ואת ההגנה על זכויות האזרח – ולא מסמך 'ערכי', 'הצהרתי' או 'חינוכי'.²⁵¹

גולדמן ביקר גם את עמדות חברי הכנסת של המזרחי בדיון על החוקה.²⁵² מרביתם לא טענו את הטענה החרדית הקובעת שרק התורה היא חוקתו של עם ישראל ושאינו לקבל חוק שמקורו אחר. עם זאת ברור שגם הם הבינו את הוויכוח על החוקה כוויכוח על הזהות של מדינת הלאום היהודי: האם תהיה זו זהות דתית או זהות חילונית? כאמור, גם אצלם חל בלבול בין זהותו של העם לזהותה של המדינה.²⁵³ גולדמן מביא דעה שעלתה בדיון בכנסת ומדגימה היטב את עומק התפיסה השגויה, לדעתו, שמחזיקים בה חברי החזית הדתית. כאמור, הוא סבר שתפיסה שגויה זו הייתה גם נחלתם של חברי כנסת חילוניים רבים. חבר הכנסת בן-ציון דינבורג (לימים דינור) ממפא"י אמר בדיון: 'מהי בעצם חוקה?

251 דומה שגולדמן הבין שגם בעניין זה של זכויות אזרח מדובר בוויכוח ערכי, ולכן לא קבע מסמרות אלא רק אמר כי על החוקה להגדיר את היקף הזכויות והגנתן (שם, עמ' 58).

252 שם, עמ' 62-64. נוסף על הדברים הללו גרס גולדמן שחלק מחברי הכנסת הדתיים הצטרפו להשמעת הטענה שעדיין לא הגיע הזמן לחוקק חוקה למדינה, והם עשו זאת, על פי ניתוחו, מתוך חשיבה אופורטוניסטית שלפיה הזמן לחקיקת חוקה יבוא רק כשהציבור הדתי יהיה רוב במדינה.

253 דבר העולה למשל בדבריו של חבר הכנסת אברהם גולדראט, **דברי הכנסת** 5 (תש"י), עמ' 1315.

חוקה היא קדם כל בטוי לרצונם המשותף של בני אדם לחיות בצותא משטר מסויים. החוקה קובעת את התכנית ואת העקרונות, שלפיהם נכונים ורוצים בני האדם לבנות את חייהם במשותף.²⁵⁴ אכן זה תפקידה הבסיסי של חוקה, ומשום כך הטיעון בדבר היעדר קונסנזוס בנוגע לעניינים דתיים וערכיים הוא דווקא טיעון בעד החוקה, ולא נגדה.

נסכם את דבריו. גולדמן טען כי חוקה איננה מכשיר לקביעת ערכים לאומיים. תפקידה להסדיר את החיים הפוליטיים ואת מבנה השלטון במדינה. ברור שהיא איננה מחויבת לערכים דתיים, ולכן במהותה היא מכשיר 'חילוני'. אולם בכך אין היא שונה מכל חוק אחר של המדינה – שאיננה מגדירה עצמה דתית – המתקבל מכוח הסמכות החילונית, וודאי שאיננה יכולה להשפיע במשהו על הגדרת זהותו הלאומית של העם היהודי. הגדרת הזהות, השנויה במחלוקת, איננה יכולה להיות מושפעת מדבר חקיקה זה או אחר. המפלגות הדתיות כשלו בכך שלא הפנימו את תפקידה המינימליסטי הזה של חוקה (תפיסה שכאמור הנחתה את ורהפטיג בתחילת עיסוקו החוקתי) ולא נאבקו למען חוקה שלא תהיה מכשיר להצהרה על ערכים. ובכלל, הן כשלו בכך שלא הבינו שתפקידו של המחוקק איננו לכפות תפיסת עולם ערכית שנויה במחלוקת. במקום זאת הם נסחפו אחרי מפלגות השמאל, שראו בחוקה מכשיר ערכי וטענו שהחוקה אכן צריכה להיות מכשיר להצהרה על ערכים, אחרים כמובן מאלה של המפלגות הדתיות. בחירתן בדרך זו הובילה את המפלגות הדתיות בהכרח להעלות את הטענה שהתורה היא החוקה, ובעקבות זאת להתנגשות קשה עם חברי הכנסת החילונים. אלה טענו שהמפלגות הדתיות מכשילות את החוקה בנסותן לעצבה על פי דרך המייצגת מיעוט בעם, וקבלת חוקה ברוח זו תהיה כפיית דעת המיעוט על הרוב. הטיעונים הערכיים הביאו לחידוד המתח שבין דתיים לחילונים בסוגיית אופייה של המדינה, וברור היה שאין להם שום סיכוי להתקבל. כפי שכבר הוזכר לעיל, טיעונים אלה אף מעלים שאלות קשות על עקיבות הטוענים, שבתחומים אחרים לא נמנעו משיתוף פעולה עם חקיקה שאיננה לפי התורה.

גודלמן טען שהדתיים שגו בכך שניסו לתפוס את המרובה. אילו נאבקו חברי הכנסת הדתיים על כך שהחוקה לא תהיה מכשיר להשלטת ערכים אלא מכשיר להסדרת השלטון, היה סיכוי שטיעוניהם ייפלו על אוזניים קשובות, וייתכן שמאבקם היה מצליח. לכל הפחות הם לא היו מואשמים בכך שהכשילו את החוקה בטענם שחוקתנו של עם ישראל היא התורה.

ההשתלשלות ההיסטורית של פרשיית החוקה, כפי שתיארנו אותה בראשית דברינו, מגלה טפח מהתפקיד המרכזי שקיבלו עליהם דווקא גורמים אורתודוקסיים, שסביר היה להניח שיתנגדו לחיקוקה של חוקה באופן גורף. עוד טפחיים מתפקידם של פוליטיקאים ורבנים אורתודוקסים בפרשת החוקה נחשפים מניתוח מעשיהם, עמדותיהם בכתב ובעל פה ומשאם ומתנם של אישים שהשתתפו במפעל החוקתי של ראשית ימי המדינה.

מדוע דווקא אנשי אגודת ישראל, ומאוחר יותר אנשי הפועל המזרחי, הם שהגו בשאלות החוקה והובילו את המאמץ החוקתי, בעת שפוליטיקאים ממגזרים וממפלגות אחרות כלל לא הקדישו לכך מחשבה? אין ספק שפעולתם של אישים משני הזרמים, החרדי והציוני-דתי, נבעה מן ההבנה שהמדינה היהודית תושבת על חוקה, ושכדי להשפיע על אופייה של המדינה יש צורך להשפיע על עיצוב חוקתה. אולם מכאן התפצלו הדרכים: אנשי אגודת ישראל, שוויתרו מלכתחילה על הניסיון להשפיע על אופייה של המדינה, עשו מאמצים להבטיח באמצעות החוקה את מקומם במדינה ואת זכויות הקהילה שלהם. עם קום המדינה, ולאחר שהבינו כי החוקה שתחוקק תהיה חילונית באופייה ובתכניה ולא תבטיח בהכרח את האינטרסים שלהם כקבוצת מיעוט, החליטו להתנגד לחוקה באופן קטגורי. מאותו זמן והלאה החלו ראשי המפלגה, אגב הסתמכות על פסיקותיהם של רבנים, לפעול על פי אידאולוגיה אנטי-חוקתית, שבבסיסה הטענה שלא תיתכן חוקה למדינה יהודית שאינה חוקת התורה. טענה זו הפכה מאז לטיעון המוביל של האידאולוגיה החרדית. כפי שראינו, היא נולדה מתוך צורך פוליטי יותר משהייתה עמדה אידאולוגית מגובשת.

עמדת רבני הציונות הדתית ונציגי הפוליטיים הייתה מורכבת יותר, הן עמדת התומכים ברעיון החוקה והמובילים אותו הן עמדת המתנגדים. כאמור, הרב הרצוג היה ראש המתנגדים לחוקה 'חילונית', שכן בעיני רוחו, בהתאמה עם המפעל החוקתי שלו עצמו, ראה את מדינת ישראל כמה על אדני התורה, כפי שאלה יתפרשו במאמץ דתי מרוכז בידי בכירי הרבנים. לעומתו רבנים ומנהיגי ציבור, ובראשם זרח ורהפטיג והרב עוזיאל, היו נכונים להשלים עם מציאות לא אידאלית. יתרה מזו, שני

אישים אלו – האחד במישור הפוליטי והאחר במישור הדתי – סברו כי מחובתם כמנהיגי ציבור ובעלי חזון באשר לאופייה של המדינה, להשפיע באופן מעשי על עיצובה. בתרומתם לעיצוב החוקה ראו אמצעי חשוב להגשמת חזון זה. ורהפטיג, שראה את הנולד וזים מהלך חוקתי עוד בטרם הייתה הקמת המדינה ודאית, היה מוכן לגבש חוקה שתאפשר טווח רחב של הסדרים בשאלות הרגישות של דת ומדינה ותיתן מסגרת שלטונית רחבה שבה יוכרעו שאלות אלו לעתיד לבוא. הרב עוזיאל, שהבין כנראה כי חוקה מעין זו היא צורך השעה, תמך ברעיונותיו של ורהפטיג והעיר על הצעותיו הערות ענייניות.

אמנם מפעלו של ורהפטיג, שנתמך בידי הרב עוזיאל, לא הגיע למיצוי, אך הוא הציב את התמרון הראשון בדרכה של האורתודוקסייה ה־אליסטית ביחס לחוקה – **תפיסה המחייבת חיקוקה של חוקה**. גם בחודשים שבהם לא נשא ורהפטיג בתפקיד משפטי רשמי הנוגע לחוקה, הוא לא זנח את מפעלו. עוד טרם קום המדינה, אך לאחר שכבר היה ברור כי הקמתה קרובה, הוא כתב את תזכיר ד שלו, ובו הוא התייחס באופן הרחב ביותר, בהשוואה לתזכיריו הקודמים, לסוגיית מקומה של הדת במדינה. ודוק: גם בתזכיר זה בחר ורהפטיג – שעדיין לא היה כבול באופן ממשי במוסרות של תפקיד רשמי – לצמצם מאוד את קביעותיו הנורמטיביות בתחום זה. גם כאשר ניתן לו לכאורה החופש לפעול וליצור הצעה לחוקה לפי צו מצפונו, הוא הסתפק במועט. אמנם היו לכך גם שיקולים פרגמטיים, אך אפשר לשער בזהירות כי זה היה, באותם ימים, חזונו הרציונלי באשר לאופייה היהודי של המדינה. על כן גם בתזכיר ד – שבסופו של דבר הייתה לו השפעה על פקודת סדרי השלטון והמשפט בישראל, והוא כשלעצמו מעין חוקה בזעיר אנפין – בחר ורהפטיג בקו מתון וסביר, וממילא גם קביל יותר על המפלגות חילוניות. ראוי לציין שגם תזכיר זה קיבל את ברכתו של הרב עוזיאל. הנה כי כן, עוד בטרם קום המדינה דגלו שני מנהיגים מרכזיים של האורתודוקסייה הראליסטית בכינונה של חוקה 'חילונית' למדינה היהודית.

גם בשלב הבא של פועלו לא שאף ורהפטיג ליותר מזה. את דינוי ועדת החוקה, שעליה היה מופקד מטעם מועצת המדינה הזמנית, כיוון לאפיקים פרגמטיים במגמה להגיע בסופו של התהליך (נשיה מתוכנן להימשך חודשים אך לא יותר מכך) לחוקה למדינת ישראל. בקיץ תש"ח הבין ורהפטיג לראשונה שבקרוב חברי ועדת החוקה נתפסת החוקה כמניפסט אידאולוגי; כמסמך שיש בו לקבוע את אופייה (החילוני) של

המדינה, ולא רק את כללי הפעולה ואת המסגרת השלטונית והשיפוטית. נקודת המפנה הייתה ככל הנראה בדיוני ועדת החוקה של מועצת המדינה הזמנית, שם פרשו חברי הוועדה את משנתם האידאולוגית ואת האופן הראוי לדעתם שבו עליה לבוא לידי ביטוי בחוקה. לנוכח עמדות אידאולוגיות לא יכול היה ורהפטיג להישאר פרגמטיסט, והוא נאלץ להשיב באידאולוגיה. בהציגו את עמדותיו בשלב זה כבר היו בהן הרבה יותר התייחסות לשאלות דת ומדינה ואמירות נחרצות באשר להשפעתן של שאלות אלה על החוקה. עם זאת גם בשלב זה לא הציג ורהפטיג עמדות קשוחות והסתפק בקביעת עקרונות דתיים כלליים, שצריכים לדעתו לבוא לידי ביטוי בחוקה. עדיין לא הייתה בדבריו התנגדות עקרונית לחקיקת חוקה.

בשנה שלאחר מכן, לקראת הבחירות לאספה המכוננת ולאחריהן, החל ורהפטיג להרהר בקול בעצם הצורך בחוקה. אולם גם בשלב ההוא השאלה לא הייתה באשר לעצם הצורך בחוקה, אלא בנוגע ליכולתו לשכנע את עמיתיו לוועדת החוקה ואת חברי הכנסת לכוון חוקה, שיהיו בה המרכיבים היהודיים, שבעיניו היו בסיסיים.

בשלב האחרון והמכריע – בעת הדיונים בכנסת על החוקה, שהחלו ביום הולדתה הראשון של הכנסת ונמשכו עד קבלת החלטת הררי – הפכו תנועות המזרחי והפועל המזרחי ממובילות לנגררות. שני כוחות עיצבו את תגובות חבריהן בכנסת ואת התנהלותם: שותפיהם לחזית הדתית, אנשי אגודת ישראל, וחברי הבית מהסיעות האחרות, אשר הציגו עמדות אידאולוגיות נוקשות שחייבו את נציגי הציונות הדתית לשטוח משנה אידאולוגית משלהם. כפי שעולה מדיוני סיעות הציונות הדתית, ההתנגדות הגורפת לחוקה 'נכפתה' עליהם בידי אנשי אגודת ישראל, ובהתלבטות אם להעדיף את התפיסה המסורתית שלהם, הדוגלת באופן עקרוני בחוקה, או את התכתיב הקואליציוני שישמור על אחדות החזית, העדיפו רובם את שמירת אחדותה של החזית. לאחר זמן, לנוכח הקולות שנשמעו מן הסיעות החילוניות בעניין תוכנה של החוקה ועצם נחיצותה ובשל הצורך להצדיק את ההתנגדות – שמקורה היה פוליטי – לחוקה, החלו מנהיגי הציונות הדתית להציב עמדה אידאולוגית השוללת באופן נחרץ, יותר או פחות, את החוקה. ובכל זאת עיון בדברי חלקם מלמד כי ההתנגדותם לחוקה לא הייתה עקרונית כלל אלא נבעה מצירוף נסיבות פוליטי, וכי בנסיבות אחרות ייתכן שהיו מסכימים לחיקוקה של חוקה. בסופו של דבר, גם כאשר התקבלה החלטת הררי – שקראה למעשה

לחוקק חוקה, גם אם לא בבת אחת – תמכו ורהפטיג ואונא, אנשי הפועל המזרחי, בהצעה זו ולא בהצעת החזית הדתית.

לאחר מעשה ובפרספקטיבה של חמישה עשורים אפשר לקבוע כי לפחות במבחן התועלת לצביונה היהודי של המדינה, אי-חיקוקה של חוקה בראשית ימי המדינה היה החמצה. גם פשרה באשר ל'תכניה היהודיים' של החוקה, שאפשר להעריך כי אפשר היה להשיגה באותם ימי בראשית, הייתה מיטיבה להגן על ערכי היסוד היהודיים הקשורים בצביונה של המדינה ובפרהסיה שלה. את זה אפשר היה להשיג אז, שכן חלק לא מבוטל מחברי הכנסת החילונים היו נכונים לכלול דברים אלה בחוקה. יתרה מזו, אפילו אם הייתה מתקבלת הצעתו של ליאו כהן, היה זה הישג משמעותי ואפקטיבי לשמירה על יהדותה של המדינה יותר מן ההסדר הנוכחי, המתבסס על סטטוס קוו אוורירי, חסר תוכן וריק ממנגנוני הגנה חוקיים וחוקתיים.

איננו יכולים להרשות לעצמנו להשתעשע בשאלה 'מה היה אילו?'. אולם דומה שבשאלת החוקה התשובה פשוטה: ההגנה החוקתית על ערכים יהודיים הייתה מעגנת אותם כערכים עליונים באופן שלא היו נעשים, כפי שנדמה היום לרבים, לאסקופה הנדרסת. גם הסקת מסקנות מניתוח היסטורי אל ההתנהגות הפוליטית העכשווית אינה מדויקת בהכרח, ולעתים אף אינה ראויה. ובכל זאת קשה להתאפק מלבחון לאור הניתוח שעשינו את המצב הנוכחי, שבו כוחו הפוליטי של הציבור הדתי אינו מאפשר אפילו קידום של דבר חקיקה צנוע שיש לו השפעה כלשהי על אופייה של המדינה.

האם לא עדיפה במצב כזה הסכמה חוקתית, ולו על חלק מאותם נושאים היקרים לנושאי דגל יהדותה של המדינה?

אישים מרכזיים הנזכרים במחקר

אונא, משה (1902–1989), יליד מנהיים שבגרמניה. שימש ציר באספת הנבחרים וחבר הוועד הלאומי בשנים 1940–1949. משנת 1942 היה חבר הוועד הפועל של תנועת הפועל המזרחי. אונא נבחר לכנסת הראשונה מטעם סיעת החזית הדתית המאוחדת וכיהן בכל הכנסות, עד הכנסת השישית, מטעם סיעה זו והסיעות שהסתעפו ממנה. שימש סגן שר החינוך והתרבות בשנים 1956–1958 (למעט הפסקה קצרה בת שבועיים) ויושב ראש ועדת חוקה חוק ומשפט של הכנסת בכנסות השנייה, החמישית והשישית.

ח"כ ד"ר בוגר, יוסף שלמה (1909–1999), יליד דרזדן שבגרמניה. מוסמך לרבנות ודוקטור לפילוסופיה. חבר הוועד הפועל הציוני עד 1951. חבר כנסת בשנים 1949–1988 מטעם המפד"ל. כיהן כשר הבריאות, הסעד, הדואר, הפנים והדתות. ב-1958 התפטר מהממשלה בעקבות הוויכוח על הגדרת 'מיהו יהודי?'. ב-1976 פוטר מהממשלה משום שנמנע בהצבעת אי-אמון בנושא חילול שבת בטקס הבאת מטוסי F-15 לארץ. ב-1970 נבחר להיות יושב ראש המפד"ל. ב-1986 התפטר מממשלת האחדות בשל דרישת צעירי המפד"ל לרענן את שורותיה. בשנים 1987–1988 שימש נשיא המזרחי העולמי.

הרב בלוי, משה (1886–1946), יליד ירושלים. ממנהיגי אגודת ישראל בארץ ישראל. היה אחד המדורבנים לפילוג בין אגודת ישראל לנטורי קרתא.

הרב בראילין (ברלין), מאיר (1880–1949), יליד ליטא. רב ופוסק הלכה, ממנהיגי הציונות הדתית. מנהיג המזרחי העולמי, ראש הוועד הפועל הציוני וחבר במועצת המדינה הזמנית. מבחינה פוליטית השתייך לזרם הימני. התנגד לתכנית אוגנדה והיה מהמתנגדים התקיפים של שלטון המנדט הבריטי בארץ ישראל. דעותיו שימשו השראה לתנועת המפד"ל שהוקמה בשנת 1956.

הרב ד"ר בוויאר, יצחק (1883–1946), יליד פאפא שבהונגריה. הוגה דעות, סופר ועסקן ציבור, עורך דין ודוקטור למשפטים. התנגד לציונות, אך בה בעת נקט גישה ציונית-דתית במהותה. חבר נשיאות הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל, נשיא הסתדרות פועלי אגודת ישראל והמנהל הכללי של 'קרן הישוב' של האגודה.

הרב ברמן, יעקב (1878–1974), יליד ליטא. ממייסדי הסתדרות המזרחי ואחד מיושבי הראש שלה. ממעצבי דמותו של חינוך המזרחי בארץ ישראל. גולת הכותרת של מפעלו החינוכי הייתה הקמת המכון התורני-פדגוגי בירושלים להכשרת בחורי ישיבה למורים. חתן פרס ישראל לחינוך, תשכ"ח.

הרב ד"ר הרצוג, יצחק אייזיק הלוי (1888–1959), יליד לומז'ה שבפולין. דוקטור לספרות מאוניברסיטת לונדון. ב-1936 עלה לארץ ונבחר לרבה הראשי של ארץ ישראל ולנשיא בין הדין הגדול. במהלך מלחמת העולם השנייה הצטרף לניסיונות לסייע ליהדות אירופה. שימש נשיא המועצה למען השבת.

ח"כ עו"ד הורי, יזהר (1908–1978), יליד יפו. חבר כנסת מהכנסת הראשונה עד הכנסת השביעית מטעם המפלגה הפרוגרסיבית, המפלגה הליברלית הישראלית והמערך. יוזם 'הצעת הררי' לכתיבת חוקה עתידית, פרקים פרקים, על ידי חקיקת חוקי יסוד.

ח"כ ד"ר ורהפטיג, זרח (1906–2002), יליד בלרוס. דוקטור למשפטים. חבר מועצת המדינה הזמנית ומחותמי מגילת העצמאות. מראשי המפד"ל. חבר כנסת מהכנסת הראשונה עד הכנסת התשיעית. היה חבר בממשלות העשירית עד החמש עשרה (1961–1974), ובכך שימש שר הדתות. היה יושב ראש ועדת חוקה חוק ומשפט (בכנסת הרביעית ובכנסת השמינית). חתן פרס ישראל על תרומה מיוחדת לקידום המשפט העברי, תשמ"ב.

ד"ר נהן, יהודה פנחס (ליאו) (1894–1961), יליד פרנקפורט שבגרמניה. דוקטור למשפטים ופרופסור ליחסים בין-לאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים. המזכיר המדיני של הסוכנות היהודית במשך 13 שנים, ולאחר קום המדינה גם המזכיר המדיני של משרד החוץ. בשנת 1948 חיבר הצעת חוקה למדינת ישראל.

לוונשטיין, מאיר דוד (1904–1995), יליד קופנהגן שבדנמרק. פעיל בארגון צעירי אגודת ישראל באירופה ובישראל. יושב ראש הוועדה להצלה רוחנית של אגודת ישראל העולמית. חבר מועצת העם ומועצת המדינה הזמנית מטעם אגודת ישראל, מחותמי מגילת העצמאות. נבחר לכנסת הראשונה ברשימת החזית הדתית המאוחדת.

ח"כ לויין, יצחק מאיר (1893-1971), יליד פולין. ב-1937 נבחר להיות אחד משני יושבי הראש של הוועד הפועל העולמי של אגודת ישראל, וב-1939 ליושב ראש הוועד הפועל העולמי. חבר מנהלת העם מטעם אגודת ישראל ומחותמי מגילת העצמאות. כיהן כשר הסעד הראשון של מדינת ישראל בממשלה הזמנית ובשלוש הממשלות הראשונות. בשנת 1952 התפטר מתפקידו בשל התנגדות מפלגתו לשירות לאומי לבנות והדיון על שירות נשים בצה"ל. היה חבר כנסת מן הכנסת הראשונה ועד לכנסת השביעית.

ד"ר ניר-רפאלקס, נחום (1884-1968), יליד ורשה. דוקטור למשפטים. מזכיר הברית העולמית של תנועת פועלי ציון. היה ציר בקונגרס הציוני השישי (1905) ובקונגרס הציוני השביעי (1907). חבר מועצת העם. שימש חבר כנסת בכנסת הראשונה מטעם מפ"ם, ובכנסות השלישית, הרביעית והחמישית מטעם אחדות העבודה-פועלי ציון. יושב ראש הכנסת השנייה ויושב ראש ועדת חוקה חוק ומשפט.

הרב עוזיאל, בן-ציון מאיר חי (1880-1953), יליד ירושלים. הרב הראשי הספרדי (הראשון לציון) השני של ארץ ישראל והראשון של מדינת ישראל (1939-1953). עד להקמת המדינה היה חבר בוועד הלאומי. השתתף בפגישות שבמסגרתן נוסדה הסוכנות היהודית. ייצג את היישוב היהודי לפני השלטון הבריטי ולפני האו"ם.

עו"ד רוזן (רוזנבליט), פנחס (פלינס) (1887-1978), יליד ברלין. שר המשפטים של מדינת ישראל בכל ממשלות ישראל (למעט הפסקה של חודשים אחדים בממשלה השביעית) עד תום כהונת הממשלה התשיעית (נובמבר 1961). חבר מנהלת העם ומחותמי מגילת העצמאות. ממייסדי המפלגה הפרוגרסיבית, ואחר כך ממייסדי וממנהיגי המפלגה הליברלית.

רמז (דובקין), דוד (1886-1951), יליד בלרוס. מזכ"ל ההסתדרות, יושב ראש הוועד הלאומי, חבר במנהלת העם ובמועצת העם. היה אחד מארבעת המצביעים במנהלת העם נגד הכרזת המדינה ב-14 במאי 1948. לאחר מכן חתם על מגילת העצמאות ונבחר לכנסת הראשונה. שימש שר התחבורה ושר החינוך מטעם מפא"י בממשלה הראשונה ובממשלה השנייה.

פרסומי המכון הישראלי לדמוקרטיה בנושא חקיקה ודת

- אחרי רבים – להטות? מחקר מדיניות 67, יאיר שלג, 2006.**
- אמנת גביזון-מדן: עיקרים ועקרונות, יואב ארציאלי, 2003 (קיים גם ברוסית ובאנגלית).**
- זגם המשטר הראוי לישראל, המועצה הציבורית: הכינוס הראשון, 2001.**
- דת ובג"ץ: דימוי ומציאות א. פרסום "מנוף – המרכז למידע יהודי" במבחן הביקורת, מחקר מדיניות 39, מרגית כהן, אלי לינדר, מרדכי קרמניצר, 2003.**
- דת ובג"ץ: דימוי ומציאות ב. מודל תלת-ממדי למדידת אקטיביזם שיפוטי, מחקר מדיניות 57, מרגית כהן, מרדכי קרמניצר, 2005.**
- האם תיתכן מדינת הלכה? מחקר מדיניות 50, אביעזר רביצקי, 2004.**
- הרבנות הממלכתית: בחירה, הפרדה וחופש ביטוי, מחקר מדיניות 19, איל ינון, יוסי דוד, 2000.**
- חוקה בהסכמה: הצעת המכון הישראלי לדמוקרטיה בתוספת החוקים הנלווים: הצעת חוק ברית הזוגיות והצעת חוק השבת (ומועדי ישראל), 2005.**
- חוקה, חוקי יסוד, מגילת זכויות, המועצה הציבורית: הכינוס השלישי, 2001.**
- חוקה שלא כתובה בתורה, מחקר מדיניות 69, שוקי פרידמן, עמיחי רדזינר, בהנחיית ידידיה צ' שטרן, 2006.**
- חוקי היסוד כתשתית לחוקה: ארגון מחדש של חוקי היסוד בדרך למסמך חוקתי כולל, המועצה הציבורית, מרדכי קרמניצר, דוד קרצ'מר, אבישי בניש, 2002.**
- ישראל לקראת דמוקרטיה חוקתית, המועצה הציבורית, ירון אזרחי, מרדכי קרמניצר, מרגית כהן, איתן אלימי, 2001.**
- לקראת פתרון ההיבט החוקתי של יחסי דת ומדינה, המועצה הציבורית: הכינוס הרביעי, 2002.**

- מדינה יהודית ודמוקרטית: מבט רב־תרבותי, אדם ד' דנאל, 2003.
- מדינה, משפט והלכה א. מנהיגות ציבורית כסמכות הלכתית, מחקר מדיניות 22, ידידיה צ' שטרן, 2000 (קיים גם באנגלית).
- מדינה, משפט והלכה ב. עושר שמור לבעליו לרעתו: מקומם של המשפט ושל ההלכה בחברה הישראלית, מחקר מדיניות 31, ידידיה צ' שטרן, 2002 (קיים גם באנגלית).
- מדינה, משפט והלכה ג. דת ומדינה: תפקידה של ההלכה, מחקר מדיניות 48, ידידיה צ' שטרן, 2004 (קיים גם באנגלית).
- מדינה, משפט והלכה ד. מה יהודי במשפט הישראלי? מחקר מדיניות 65, ידידיה צ' שטרן, 2006.
- מדינת ישראל: בין יהדות לדמוקרטיה, יוסי דוד (עורך), 2000.
- מסד לאמנה חברתית חדשה בין שומרי מצוות וחופשיים בישראל, רות גביון, יעקב מדן, 2002 (מהדורה זמנית) (בשיתוף עם קרן אבי חי).
- סוגיית אופי המדינה והשלכותיה על החוקה: המבוא לחוקה, המועצה הציבורית: הכינוס השישי, 2003.
- פסיקת הלכה בשאלות מדיניות, מחקר מדיניות 18, ידידיה צ' שטרן, 1999.
- שבת אחים: יחסי חילונים-דתיים - עמדות, הצעות, אמנות, אורי דרומי (עורך), 2005.

مختصر

نازلة الدستور الغير مكتوب بالتوراة

نظرة تاريخية حديثة ملخص

شوكي فريدمان وعميحي رديزير

منذ قيام دولة إسرائيل ولا تزال المطالبة بوضع دستور للدولة مستمرة، وذلك لتنظيم عمل أجهزة السلطة وتحديد طابع الدولة.

يجد مؤيدو الدستور أن ما يحول دون وضع دستور للدولة في الأساس هو معارضة جمهور المتدينين والحاخامات اليهود (الرابانيم) والسياسيين المتدينين، كذلك تسود بين صفوف الجمهور المتدين فكرة المعارضة للدستور والتي تعبر عن موقف القيادة الدينية التقليدي، والذي حدده منذ بدايات تأسيس الدولة. يمكن الافتراض أن المعارضة للدستور غير مرتبطة بمضمونه أو طابعه، بل هي معارضة للفكرة بحد ذاتها.

على عكس الادعاء السائد، فإن ادعائنا الاساسي في هذا المقال هو ان الغالبية العظمى من السياسيين المتدينين وكذلك الكثير من الحاخامات الذين ينتمون للتيار الصهيوني في الغالب وحتى اليهود المتدينين الذين يسمون الحارديم، لم يعترضوا على مبدأ وضع الدستور بل وافقوا عليه في مراحل مختلفة. زد على ذلك، أن أول من استطعن واقع ووضع الدولة اليهودية بعد قيامها وحاول التأقلم ومفاهيمها الدستورية المستقبلية وذلك في الثلاثينات، هم رجال سياسة وحاخامات متدينين.

إن المجهود الأكبر الذي بذل قبل قيام الدولة وفي السنة الأولى لإقامتها لوضع قاده رجل قانون وسياسي متدين، من حزب "هبوعيل همزراحي" يدعى زرح فرهفتيج، بدعم ثلة من الحاخامات، ومن أهمهم والأولى بالذكر الحاخام بن تسيون منير حاي عوزينال الحاخام الأكبر للشرقيين في دولة إسرائيل.

الادعاء الثاني، والذي يعزز الأول ويضفي عليه جانباً هاماً، يتعلق بالأسباب التي أدت في نهاية المطاف إلى معارضة الحاخامات والسياسيين

* ترجمة من العبرية : اشرف ابو زرقعة.

الصهيونيين-المتدينين لوضع الدستور. بعد تحليل الوثائق التي بيدنا يتضح جلياً لنا أن المعارضة لم تقم على أساس مُعارضة مفهوم الدستور بحد ذاته، بل يتضح أن معارضة رجال السياسة للدستور نابعة في الأساس لحسابات سياسية والتي اخذت لبست فيما بعد قالباً أيديولوجياً.

كما نعلم فإن المحاولات لوضع دستور لدولة إسرائيل الناشئة قد فشلت، والتسوية التي اتفق عليها والمعروفة باسم "قرار هراري"، - نسبة لعضو الكنيست ومقدم الاقتراح يزهر هرري، والذي ينص على ان يتم وضع دستور لدولة إسرائيل فصلاً فصلاً، وذلك بسن قوانين أساس التي تتشكل في النهاية دستوراً كاملاً.

لقد كُتبت الكثير حول مسؤولية الممثلين المتدينين في الكنيست في إفشال مشروع الدستور، ومما لا شك فيه أن كانت لهم يد بذلك. ولكن، يتفق كل من يبحث في هذا المجال أن دور الممثلين المتدينين في هذا الأمر لم يكن مركزياً، وأن "دافيد بن جوريون" ومعظم أعضاء حزبه الذين اعترضوا بشدة لوضع دستور كامل للدولة في ذلك الوقت، هم هم السبب الأساسي لفشل هذا المشروع.

في عام 1936، شرعت لجنة التحقيق السامية بعملها من قبل الحكومة البريطانية، برئاسة "وليام روبرت بيل" والمعروفة باسمها "لجنة بيل". أوصت اللجنة في تقريرها الذي قدمته للحكومة البريطانية في شهر حزيران/يونيو 1937 بتقسيم البلاد إلى دولة يهودية وأخرى عربية. عقب ذلك تعيين حكومة الانتداب في شهر آذار/مارس 1938 لجنة برئاسة السيد "جون فهدد" والتي وكلت بتقصي وجهات النظر المختلفة في تطبيق توصيات لجنة فيل، وبما في ذلك السلطة والقانون في الدولة اليهودية.

انصار الأحزاب اليمينية وعلى رأسهم اعضاء "أجودات يسرائيل" هم أولئك الذين اشغلوا أنفسهم بأمر سلطة الدولة اليهودية والذين توقعوا وضع دستور في الدولة المستقبلية. ولكن في البيان الختامي للمؤتمر الدولي الثالث "لأجودات يسرائيل" والذي عقد في مريندب الواقعة في تشيكوسلوفاكيا في نهاية سنة 1937، تقرر على أن "إقامة دولة يهودية يكون ممكناً فقط إذا اعترفت الدولة بقوانين التوراة كقوانين أساسية لها. ولكن حين نمعن النظر في الخطوات التي اتخذتها "اجودات يسرائيل"، فإننا نلاحظ أن الإعلان كان تصريحاً مبدئياً فقط، ولكن حقيقة فهم رؤساء الحزب بأنه سيتم إنتاج دستورٍ لدولة اليهود بواسطة البشر.

في شهر كانون الثاني/يناير، 1938 اجتمعت اللجنة العاملة ل"اجودات
يسرائيل" لمناقشة دستور الدول المستقبلية وهكذا نجد أن في الحزب الأكثر
معارضة للعمل الصهيوني دار النقاش الأول حول دستور الدولة اليهودية.
في تلك المرحلة، لم يُظهر المتدينون الذين يسمون الحارديم معارضة مبدئية
لفكرة وضع الدستور، ومن الواضح أن هدفهم، وكما يتضح من مسودة
الدستور التي اقترحوها، هو الوقاية من المس في مسرى حياتهم الإحتماعية
الدينية في الدولة المستقبلية وضمان حقوقهم. ولكن يشير هذا إلى رغبتهم
بالإشتراك في بلورة الدستور إدراكهم انه عامل هام لضمان حقوقهم.

يدور الفصل التالي من تأريخ تجربة وضع الدستور حول "زيرح
فرهفتنج" عضو "هبوعيل همزرحي"، الذي كان بمثابة الاب التاريخي
لمبادرة الدستور وفي نفس الوقت احد الاوائل الذين "دفنوها".

خلال سنة 1947 اخذ "فرهفتنج" على كاهله مهمة صياغة دستور
الدولة المستقبلية. لقد ظن انه من غير الممكن اقامة دولة بلا دستور وعمل
جل طاقته بوسعه لدفع مشروع الدستور والذي كان هو مسؤولا عنه. لقد
راى في الدستور اطاراً سلطوياً يهتم في الاساس بتوزيع صلاحيات الحكم
وهيكلته، ولن يعبر اهمية لمسائل الهوية والمضمون.

في اطار عمله هذا تمكن من اصدار مذكرتين تعالجان مشاكل
دستورية. منذ المراحل الاولية لعمله في موضوع الدستور كان يقظا
لضرورة الحصول على شرعية للخطوات في العمل الدستوري من قبل
الحاخامات.

لقد توجه اولاً الى "الحاخام" الأكبر لليهود الشرقيين "الحاخام
عوزيئل" والذي ارسل اليه مذكراته الدستورية. تطرق "الحاخام عوزيئل"
بشكل مفصل لمضمون مذكرة "فرهفتنج" حتى أنه قدم "اقتراحات لدستور
دولة اسرائيل. في رسالة اخرى كما يظهر في الملاحظات التي بعث بها
ل"فرهفتنج"، فانه لم يتحفظ بتاتا عن فكرة الدستور، العكس من هذا، تظهر
ملاحظاته انه راى بعمل "فرهفتنج" تجسيدا واساساً لدستور دولة اسرائيل.
ولكن في مرحلة ما نقلت عملية نص الدستور من "فرهنتنج" الى "اليئو
كوهين"، وهو الذي نص الاقتراح الأساسي للدستور الذي تم بحثه في
مؤسسات الدولة الجديدة.

استمر "فرهفتيج" العمل بالموضوع بوقت ملازم لعمل "كوهين"، وان لم يكن ذلك بصورة رسمية دائما، فقد كتب مذكرتين دستوريتين أخريين. وفي شباط/فبراير 1948 نشر المذكرة الرابعة، والتي شكلت بداخلها نوعاً من دستور مؤقت والذي اضحى فيما بعد المقترح الاساسي لفكرة تشريع انظمة الحكم والقضاء. وفي نفس الوقت عمل عدد من رجال القانون اليهود في ارض اسرائيل وخارجها على كتابة دستور للدولة اليهودية المؤهلة للقيام مستقبلاً.

إن هذا الفصل من عمل "فرهفتيج" من اجل الدستور لا يترك شكاً بالنسبة لنواياه لضرورة وضع دستور للدولة. زد على ذلك، جل اهتمامه حين اخذ على عاتقه مسؤولية قيادة المشروع تبلور في صياغة دستور ملائم لدولة اسرائيل.

المواضيع المتعلقة بالدين والدولة وان كانت في تلك الفترة مواضيع معقدة ومجالاً لصراعات سياسية في المجتمع، لكنها لم تأخذ حيزاً كبيراً في برنامج عمله على الدستور، كذلك محاولة وضع اسافين أيديولوجية لشكل الدولة اليهودية لم يولها إهتماماً كبيراً. ليس هذا فحسب، بل لا شك في ان "الحاخام عوزينل" مثل حاخامات آخرين لم يعترض اعتراضاً جوهرياً لصياغة دستور بناءً على رؤية "فرهفتيج". رجال الصهيونية الممتدنية ايدوا تأييداً فعلياً فكرة صياغة الدستور.

مع اقامة دولة اسرائيل حدد بوضوح في وثيقة الاستقلال انه خلال شهر معدوده سيشرع المجلس التأسيسي دستورا. ومن الجدير ذكره انه خلال البحث في نص وثيقة الاستقلال لم تشكل صياغة الدستور نقطة خلاف، وكما هو معلوم لم تعترض اي جهة دينية على هذا نص وثيقة الاستقلال. في الجلسة التاسعة لمجلس الدولة المؤقت (8 تموز/أيلول 1948) انتخبت لجنة قانونية مهمتها صياغة اقتراح دستور ليصوت عليه مجلس الدولة المؤقت او المجلس التأسيسي. انتخب للجنة ثمانية اعضاء، وفي جلستها الاولى تم انتخاب "فرهفتيج" لرئاستها، ضمن عمله في اللجنة استمر "فرهفتيج" باتباع خط عملي لبلورة ووضع الدستور.

في المرحلة الاولى لعملها شكلت اللجنة برنامج نقاش ونظام لجمع المواد التي ستساعد في عملها. وضعت امامها عدة من اقتراحات للدستور، كما وضع "فرهفتيج" امامها مذكراته الدستورية، التي كتبها قبل قيام الدولة.

عقدت لجنة الدستور عشرين جلسة حتى تم إقصاؤها، إثر حل مجلس الدولة المؤقت.

حدد "فرهفتيج" في توصية انه يجب ان يكون برنامج النقاشات على اساس ترتيب المواضيع في اقتراح "لينو كوهين"; عمليا بحثت اللجنة في مبنى السلطة وفي الجهاز القضائي وبطريقة الانتخابات وبرئيس الدولة والحكومة; وقد امتنعت قاصدة عدم التطرق للمسائل المتعلقة بالدين والدولة وطابع الدولة.

في الايام الاولى لعمل اللجنة ساد الاتفاق بين اعضائها الذي اعتقدوا بان صياغة دستور في ذلك الوقت هو الأمر الصائب الذي يجب عمله، ولكن وبمرور الوقت حدث تصدع في هذا الاعتقاد. حين بدأت تسمع خارج اللجنة اصوات معارضة للدستور، والتي تردد صداها ايضا داخل اللجنة، ورغما عن ذلك استمرت اللجنة في عملها الى حين حلها بناء على التفويض الذي منح لها من اجل صياغة اقتراح دستور.

في تلك المرحلة ايضا عمل "فرهفتيج" ما بوسعه للحصول على موافقة الحاخامات لمراحل عملية وضع الدستور.

بعد تقديم اقتراح "كوهين" للجنة وبعد أن تقرر على انه سيكون اساس نقاشات لجنة الدستور، قام "فرهفتيج" بارساله الى عدد كبير من الحاخامات وأشخاص تابعين "للمزراحي" كي يحصل على ارائهم واشراكهم في عملية اعداد الدستور; كانت معظم ردود الحاخامات موضوعية وتطرقت لنبود الاقتراح. تعاملهم غير المباشر مع الدستور والاسئلة التي يمكن ان تظهر اثناء صياغته ظهرت في مجلدات دينية خصصت لتلك المواضيع، وبدورها استعملت كسند لجدل اجتماعي داخلي حصل في المجتمع الصهيوني المتدين وبين حاخاماته.

في الوقت ذاته استمر البحث الاجتماعي في مسألة الدستور واهميته على صفحات الصحافة اليومية. في تلك الفترة ظن المجتمع بعمومه ان مشكلة صياغة الدستور هي عامل وقت فقط وان عملية وضعه وصلت مراحل متقدمة.

في نهاية الأمر بدأت تظهر تصدعات بين صفوف الداعمين لصياغة الدستور وحتى "فرهفتيج" الراعي الاساسي لمشروع صياغة الدستور ادرك ان الدستور المقتضب الذي راه في مخيلته والذي عمل من اجله لن

تتم صياغته، وقد يحل مكانه دستورٌ يشمل مضامين أيديولوجيةً والذي بكل تأكيد لن يتمشى ورغباته وتطلعاته ولن يتلائم وتطلعاته.

عملية "دفن" مجهود صياغة الدستور استمرت وقتاً طويلاً لا يقل عن المدة التي استغرقت أثناء محاولة وضعه.

لقد شارك "فرهفتيج" مشاركة مركزية في هذه العملية، إلا أن القوة المحركة لافشال الدستور كان بن غريون الذي وجد في شركائه المتدينين في الائتلاف حلفاء لهذا الغرض وحتى أنه استعملهم أحياناً ككبش فداء لاتهمهم بافشال العملية.

منذ نهاية 1948 ظهرت تصدعات أولية في تجربة انشاء الدستور، عندما بدأ بن غريون يسمع رأيهِ وهو اجسه حول ضرورته. بالرغم من ذلك فإن لجنة الدستور عملت ما بوسعها لوضع دستور للدولة إلى أن تم حلها. في المؤتمر الصحفي الذي عقدته اللجنة عند انتهاء عملها، أعلن "فرهفتيج" انه "خلال 25 جلسة عقدتها لجنة الدستور تمت دراسة ما يقارب 60% من اقتراحات الدستور".

في نفس الفترة تقريباً (وهذا بناءً على شهادته) كتب "فرهفتيج" مقالاً يشكك بضرورة وضع دستور مكتوب. في هذا المقال لم يعلن بصراحة عن موقفه الأخير والذي عبر عن معارضته لصياغة دستور مكتوب واحد، إنما اكتفى بالتساؤل حول ضرورته. سؤاله هذا كان كافياً لزعزعة الموقف المؤكد نسبياً الذي اتسم به الجدل حول ضرورة الدستور.

في كانون الثاني/يناير 1949 حُلَّ مجلس الدولة المؤقت، وجرت انتخابات للمجلس التأسيسي. بعد النظر في برامج الأحزاب قبل الانتخابات يظهر انه في تلك الفترة أيضاً صياغة الدستور كانت امراً مفهوماً ضمناً. عالجت برامج الأحزاب موضوع الدستور وفصلت توجهاتها في مواضيع دستورية.

بعد الانتخابات مباشرة تحول المجلس التأسيسي إلى ما يسمى بـ"الكنيست" (مجلس النواب) وبذلك احتفظت بصلاحياتها لصياغة الدستور، ولكن في نفس الوقت شقت الطريق لبلورة نظام الدولة القضائي دون وجود دستور أساسي.

لجنة الدستور التي شكلتها الكنيست الأولى عملت كلجنة للدستور، القانون والقضاء، وتعدت صلاحياتها صياغة اقتراح دستور.

منذ تلك المرحلة واجهت الكنيست ولجنة الدستور، القانون والقضاء السؤال: هل من الملائم بشكل عام وضع دستور مكتوب يوافق عليه كوحدة واحدة من قبل الكنيست الاولى، ام هل من المفضل تأجيل الموافقة على الدستور لسنوات عدة ليتم خلالها صياغة قوانين تنظم عمل مؤسسات السلطة.

ممثلو الصهيونية المتدينة انقلبوا راسا على عقب واصبحوا واصدقائهم "الحارديم" قادة النضال ضد الدستور. قسم من اعتباراتهم لم تكن موضوعية وكانت ما بين خضوعهم للاعضاء "الحارديم" من الناحية الدينية، وبين اعتبارات ائتلافية اخرى.

اظهر فرهنتيج في تلك الفترة كذلك معارضة للدستور، خاصة لادراكه ان الدستور سيكون (ايضا) كوثيقة إعلان او كما وصفها "دستور تربوي". تم بحث الموضوع عام 1949 خلال جلسات لجنة الدستور، القانون والقضاء، ومن على صفحات الصحف. نقطة التحول في البحث كانت صيف 1949، في تلك الفترة عبر بن غريون عدة مرات عن رأيه في موضوع الدستور واطهر معارضة حازمة ومبلورة معللاً ذلك بعدم قبول دستور له افضلية معيارية.

في نقاش اللجنة القى خطابا مطولا حول معارضته للدستور وشرح اسبابه امام سامعيه. منذ تلك اللحظة كان هو قائد المعارضة في حزبه في الحكومة وفيما بعد في نقاشات الكنيست حول صياغة الدستور. كما ذكر كان لمعارضته شركاء من اعضاء الكنيست المتدينين الذين استعملوا كثيرا الادعاءات الأيديولوجية الدينية. استمرت النقاشات بشكل مكثف نسبيا الى 13 حزيران/يونيو 1950 حين تمت الموافقة على اقتراح عضو الكنيست "يزهر هرري" على ان يعد الدستور فصلا فصلا يتم المصادقة عليها من قبل الكنيست كقوانين اساس، هذا القرار لم يكن واضح بتاتا. لم يفصل ما هو قانون اساس وكيف سيصادق عليه، لم يحدد فترة زمنية للمصادقة على قانون الاساس، لم يحدد أية مواضيع من المناسب ان يشملها قانون الاساس. ومع ذلك كان من الواضح ان هذا القرار قضى على امكانية صياغة دستور في المدى الزمني القريب.

بعد التجربة وفي نظرة بعد خمسة عقود وحتى اقل من ذلك وكما يظهر في القسم الاخير للبحث السياسي الذي يعالج النقد الذي اسمعه مفكرين حول

الإدارة السياسية الدينية. يمكننا القول على الأقل فيما يتعلق بموضع الفائدة التي اكتسبتها الهوية اليهودية للدولة، فإن عدم صياغة الدستور في الأيام الأولى للدولة كانت اضاءة للفرصة. كما ان التسوية بالنسبة لمضامين الدستور اليهودية التي يمكن الافتراض انه كان من الممكن التوصل اليها في تلك الايام الاولى، كانت ستعزز الدفاع عن القيم اليهودية الاساسية المرتبطة بهوية الدولة وشعبيتها. كان من الممكن نيل كل هذا عندها لان قسما كبيرا من اعضاء الكنيست العلمانيين كانوا على استعداد لشمها بشكل ما في الدستور. علاوة على ذلك فان اقتراح "لينو كوهين" كان سيقبل في حينه. كان ذلك تحصيل هام وفعال اكثر في الحفاظ على يهودية الدولة من الاتفاق الحالي المبني على "الامر الواقع" الضعيف، ناقص المضمون والخالي من اجهزة الدفاع القانونية والدستورية.

لا يمكننا السماح لانفسنا ان نلهو "بماذا كان سيحدث فيما لو" رغما عن ذلك في موضوع الدستور، فالاجابة تبدو سهلة نسبيا: الحماية الدستورية للقيم اليهودية كانت سُنَّبتْ كقيم عليا، الأمر الذي يحول دون جعلها "عتبة مداسة" كما يراها الكثيرون ذلك اليوم.

accomplished then, since a significant number of secular Knesset members were ready to incorporate them, to a certain extent, in the constitution. Moreover, even if Leo Cohen's proposal had been accepted, this would have been a more significant and effective accomplishment in preserving the Jewishness of the State than the current arrangement which rests on a slim status quo, devoid of meaning and lacking in legislative and constitutional defense mechanisms.

We cannot entertain ourselves with "what if" questions, and despite this, when it comes to constitutional issues, the answer appears to be relatively simple: constitutional protection would serve to anchor Jewish values as superior ones, so that they would not be heedlessly trampled, as it seems they are to many people today.

Throughout 1949, this issue was discussed during the meetings of the Constitution, Law and Justice Committee and in the press. The turning point in the discussion came about in the summer of 1949. During this period, on several occasions, Ben-Gurion expressed determined and detailed opposition to the creation of a constitution which would possess normative superiority. He delivered a lengthy speech in front of the committee, expressing his opposition to a constitution. From that moment on, he led the opposition to enacting a constitution in his party, in the government, and afterwards in discussions in the Knesset. There were, as previously mentioned, religious Knesset members who supported him in his opposition, employing religious ideological arguments. These discussions continued until June 13, 1950, when Knesset member Yizhar Harari's proposal was accepted, stating that the constitution would be comprised of chapters which would then be ratified by the Knesset as basic laws. This decision was not at all clear. It did not define what constitutes a basic law and how it would be ratified; it did not determine a timetable for ratifying basic laws; it did not delineate the topics worthy of being included in the basic laws. At the same time, it brought an end to the possibility of creating a constitution in the foreseeable future.

In hindsight from a five-decade perspective and even less, as demonstrated by the last part of this policy paper which deals with criticisms voiced by leading thinkers on political activity on this issue – it is possible to determine that at least in terms of its benefit to the Jewish character of the state, the failure to legislate a constitution in the beginning days of the state was a missed opportunity. Even a compromise on the Jewish elements of the constitution, which could have been achieved in those early days, would have been beneficial in protecting the basic Jewish values linked to the character of the state and its public image. All this could have been

necessity. He was attempting to undermine the relative certainty which characterized the discussions then being held on the need for a constitution.

The Provisional Council of State disbanded in January, 1949, and elections were held for the Constituent Assembly. An examination of the political platforms before the elections reveals that even then the establishment of a constitution was taken for granted. The political platforms dealt with constitutional issues and detailed their approach to these issues.

Immediately after the elections, the Constituent Assembly became the first Knesset, thereby reserving for itself the authority to enact a constitution, but also opened the door to shaping the laws of the state without a founding constitution. The Constitution Committee established by the first Knesset became the Constitution, Law and Justice Committee, and its authority extended beyond preparing the foundations for a constitution.

From that point on, the Knesset, and the Constitution, Law and Justice Committee dealt with the question of whether it was necessary to legislate a written constitution which would be ratified by the first Knesset, or whether it was preferable to put off enacting a constitution for several years while in the meantime, laws regulating the activities of governmental institutions could be enacted. Representatives of religious Zionism recanted and – alongside the Haredim in their faction – led the battle against creating a constitution. Their actions were the result of submission to the demands of their haredi colleagues as well as other political coalition issues. Warhaftig also objected to the constitution at this time, primarily because he understood that the constitution would (also) be a type of declarative document, or what he termed “an educating constitution.”

time, the public discourse on the constitution and its importance continued to appear in the daily press. The general consensus in the public was that it was only a matter of time before a constitution was enacted and that the process of ensuring this goal was proceeding apace.

But divisions were growing in the support for a constitution, and even Warhaftig, its godfather, understood that this constitution, which he had envisioned in his mind's eye and strove to bring about, would not be enacted, and that in its place there would be an ideologically defined constitution, one that was not to his liking and which would not reflect his views.

The “burial” of the effort to enact a constitution was as long and drawn-out a process as the attempts to give birth to this legislative document. Warhaftig was active in this phase as well, though the power behind the effort to defeat the constitution was Ben-Gurion, who found willing partners in the religious political parties who joined his attempts at preventing a constitution from being written. He even occasionally used them as scapegoats, blaming them for the failure to enact a constitution. By the end of 1948, the initial fissures in the attempt to create a constitution appeared, when Ben-Gurion began to question the necessity of a constitution. Nevertheless, the committee continued to meet until its dissolution. At a press conference called by the committee to mark the end of its activity, Warhaftig announced that “during the 25 meetings of the committee for a constitution, we successfully dealt with about 60% of the proposal for the constitution.”

At about the same time (according to his reports), Warhaftig wrote an article casting doubt on the need for a written constitution. In this article he did not yet express a later opinion, in which he categorically rejects legislation of a written constitution; here he merely raised the question of its

In the initial stages of their work, the committee determined their agenda and gathered materials to aid them in their work. They had several proposals to choose from, among them Warhaftig's constitutional memoranda, written before the establishment of the state.

The Constitution Committee met twenty times before it was disbanded, with the dissolution of the Provisional Council of State. At Warhaftig's initiative, the discussions centered on the proposals set forth by Leo Cohen. The committee dealt primarily with the structure of sovereign rule, the system of law, elections, the president of the state, and government. It pointedly refrained from touching on issues of religion and state and the character of the state.

Initially the committee members demonstrated unity of purpose, believing that establishing a constitution at this time was the right thing to do, but with time, cracks appeared in this wall of consensual agreement. When the voices of opposition began to be heard outside the committee, they also resonated within. Nevertheless, the committee continued with its work until it was disbanded.

Warhaftig continued in his efforts to receive the rabbis' consent for a constitution. After Cohen's proposal was presented to the committee, and after it was determined that it would serve as the basis for discussion by the Constitution Committee, Warhaftig forwarded this proposal to many rabbis and members of the Mizrachi movement to solicit their opinions and to involve them in the constitutional proceedings. The rabbis' responses were, for the most part, pragmatic and focused on the detailed sections. A collection of Torah-related writings issued by the rabbis highlights a more indirect interest of theirs in the constitution and the questions arising from its enactment, and these served as the basis for the internal communal debate which took place in the Zionist-religious public and among the rabbis. At the same

This stage in Warhaftig's efforts to establish a constitution leaves no doubt as to his intentions. It is clear that Warhaftig, who dealt with the constitutional issues for many months, was absolutely convinced of the necessity of a constitution. Moreover, his motivating interest was in establishing a constitution worthy of the State of Israel. Issues of religion and state, while they were already then issues which were the focus of serious communal discourse, as well as the provenance of political struggles, did not take center stage for him in his pursuit of a constitution, and attempts to determine the ideology which would characterize the Jewish state also took a back seat to the establishment of a constitution. Furthermore, it is clear that Rav Uziel, like many other rabbis, did not significantly oppose the establishment of a constitution as envisioned by Warhaftig. Religious Zionists were supportive of the idea of enacting a constitution.

The Declaration of Independence of the newly established State of Israel incontrovertibly determined that a constitution would be enacted a few months thereafter. It is worth noting that in drafting the Declaration of Independence, the issue of the constitution was not a divisive issue, and as far as is known today, no religious groups opposed this version of the Declaration of Independence. At the ninth gathering of the Provisional Council of State (on July 8, 1948), a Constitution Committee was chosen, whose role was to consolidate a constitutional proposal to be put to vote by the Provisional Council of State, or the Constituent Assembly. Eight members were elected to the committee, and in their first meeting, Warhaftig was chosen to lead the group. While working with the committee, Warhaftig continued with his pragmatic approach to formulating a constitution.

preparing a constitution for the anticipated state. He felt that the state could not be established without a constitution and worked energetically to advance the constitutional enterprise for which he took responsibility. He viewed the constitution as a governmental framework which would in essence deal with the distribution of governmental authority and its structure, and would to a lesser extent address the issues of identity and meaning. He managed to produce two memoranda dealing with constitutional issues. From the earliest stages of his activity toward establishing a constitution, he was aware of the need to receive legitimacy for this enterprise from the rabbinical community. He turned first to the Chief Sephardic Rabbi, Rav Uziel, and sent him his constitutional memoranda. Rav Uziel responded to Warhaftig's memoranda and offered his own suggestions for the constitution of the State of Israel. In another letter, and from the comments which he forwarded to Warhaftig, it is clear that he did not disapprove of the idea of a constitution at all. On the contrary, his comments highlight the fact that he anticipated Warhaftig's efforts coming to fruition and outlining the basis of the State of Israel's constitution. Later on, the task of formulating the constitution was taken over by Leo Cohen, who then drafted the proposal for a constitution which dealt with the institutions of the fledgling state. Warhaftig continued to be involved, although not always within a formal framework, and he prepared two additional constitutional memoranda. He published the fourth memorandum in February, 1948, which contained a type of temporary constitution which would function as the supporting foundation for legislation, framing the structures of government and law. Concurrently, Jewish lawyers in Israel and abroad were involved in drafting the constitution for the future Jewish state.

government appointed a commission in March, 1938, headed by Sir John Woodhead, to examine the many aspects of implementing the recommendations of the Peel Commission, including the issues of the governing authority and law in the Jewish state.

Those taking an interest back then as to the future government of the Jewish state were the religious political parties, members of Agudat Israel, who anticipated the establishment of a constitution in the future state. At the close of the Third World Congress of Agudat Israel, held in Marienbad, Czechoslovakia in 1937, the Congress determined that “the existence of a Jewish state is possible only if the state recognizes the laws of the Torah as its fundamental constitution.” This was, however, a declaration in principle only. The leaders of Agudat Israel understood that a constitution created for the Jewish state would be one based on man-made laws. Agudat Israel convened again in January 1938 to discuss the constitution of the future state. This political party which, more than any other group, was in opposition to the Zionist enterprise, was the first to initiate discourse on the question of a constitution for the Jewish state. At this stage the Haredim did not, in principle, voice opposition to the concept of establishing a constitution. It is clear that their intention was, as evidenced by their suggestions for any possible constitution, to defend against any possible harm to religious-communal life in the future state and to safeguard their rights. They wanted to participate in shaping the constitution since they saw it as a means of protecting their rights.

The following period in the attempts to enact a constitution was dominated by Zerach Warhaftig, a member of HaPoel Mizrachi, one of the founding fathers of the constitutional effort but also one of its initial victims. Throughout 1947, Warhaftig took upon himself the task of

and politician and a member of the HaPoel Mizrachi. He had the support of several rabbis, the most important among them the *Rishon LeZion*, Rabbi Ben-Zion Meir Chai Uziel, the Chief Sephardic Rabbi of Israel.

Our second point, which bolsters the first and enhances it, deals with the reasons which in the end brought about the resistance of religious Zionist rabbis and politicians to enacting a constitution. An analysis of available documents reveals that their objections were not to the idea of a constitution itself. Furthermore, we will demonstrate that the objections of these politicians to a constitution stemmed from, among other issues, political considerations which were later given an ideological veneer.

In the end, the attempt to enact a constitution for the young State of Israel failed. The agreed-upon compromise was proposed by Knesset Member Yizhar Harari and it became known as the Harari proposal. According to this proposal the constitution of the State of Israel would be made up of chapters, each of which would constitute a separate basic law. All the chapters together would eventually form the constitution of the state. The blame assigned to the religious representatives in the Knesset for the failure to enact a constitution has been well documented, and there is no doubt that they share in the culpability. But most of those who have studied this issue are in agreement that the role played by the religious representatives was not necessarily the determining one. It seems that the most significant factor in the failure to enact a constitution was the fierce resistance of David Ben-Gurion and the majority of his party's members.

In 1936, the British Royal Commission of Inquiry, known as the Peel Commission, headed by William Robert Peel, began its activity. The committee's proposal to the British government in June, 1937, was the division of the country into separate Jewish and Arab states. Subsequently, the mandate

Summary

The Religious Community and the Constitution

What Can History Teach Us?

Shuki Friedman and Amichai Radzyner

Ever since the founding of the State of Israel, there has been a recurring call to establish a written constitution that would regulate governmental activity and determine the character of the state. Over the years, those who have supported the creation of a constitution have felt that the principal impediment they faced was opposition to this idea by the religious community, the rabbis, and the religiously observant politicians. The religious community believes that this opposition, engendered by the religious leadership since the founding of the state, is the traditional and appropriate response. The accepted approach is that opposition to a constitution is not related to its content or character, but to the very idea of creating any kind of constitution.

In contrast to this prevailing assumption, the central argument in this article is that the majority of religious politicians, as well as many rabbis, most of whom were religious Zionists but also included representatives of the haredi community, never objected in principal to enacting a constitution, and even agreed to the idea at certain stages. Moreover, the religious politicians and rabbis were in fact the first to recognize the reality pursuant to the establishment of a Jewish state, and they attempted to grapple with its future constitutional issues as far back as the 1930s. The considerable efforts in the years prior to the establishment of the state, as well as during its first year of existence, to enact a constitution, were led by Zerach Warhaftig, a religious lawyer

Language Editors (Hebrew): Noam Lester, Anat Bernstein

Cover and Series Design: Ron Haran

Layout: Nadav Shtechman

Printed by Ayalon Print, Jerusalem

ISBN 965-519-029-3

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optic, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express permission in writing of the publisher is strictly forbidden.

Books may be ordered from:

The Israel Democracy Institute, P.O. Box 4482, Jerusalem 91044

Tel: 02-5392888, 1-800-20-2222; Fax: 03-5488640

E-mail: orders@idi.org.il

All Policy Papers and one chapter of each book are now online and available for free download at: www.idi.org.il

The Religious Community and the Constitution What Can History Teach Us?

Shuki Friedman and Amichai Radzyner
Supervised by Yedidia Z. Stern

RESEARCH PAPER **69**

December 2006

The Israel Democracy Institute